

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE AITILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXVII.

HUNGARIA
SZEGED
1980

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXVII.

HUNGARIA

SZEGED

1980

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Redegit

DR. GYULA KRISTÓ

Szerkesztette

DR. KRISTÓ GYULA

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

THEOPHYLAKTOS SIMOKATTÉS
 „OIKUMENIKÉ HISTORIA” C. MŰVÉNEK
 KELETKEZÉSTÖRTÉNÉTEHEZ

Theophylaktos Világtörténelme¹ egy adott korszakot, Maurikios császár uralkodásának idejét (582—602) feldolgozó történeti monográfia,² az a műfaja tehát az antik és bizánci történetírásnak, amely először Thukydides művében fogható meg számunkra, és amelyet aztán egy évezreden át oly sok neves historikus művelt egészen Theophylaktos közvetlen elődjéig, Menandros Protéktórig. A történetírás társadalmi hasznosságáról elmélkedő prooimion jellegzetes tartozéka e műfaj alkotásainak,³ s csak az előrebocsájtott dialógus, a megszemélyesített Filozófia és História párbeszéde⁴ olyan eleme Simokattés írásának, amely történeti monográfia előhangjaként szokatlan, szinte példátlan. S műveltsége, egész írói alapállása ismeretében alig hihető Theophylaktosról az, hogy az általa oly mélységesen tisztelt és utánzott antik előképektől teljesen elütő, a klasszikus történetírásban ismeretlen formai elemet alkalmazott volna műve megírásakor. Azt kell inkább feltételeznünk, hogy a megszemélyesített Filozófia és Történelem párbeszédét a szerző eredetileg önálló alkotásként készítette el, azt csak a történeti műnek egy másolója csatolta utóbb az Oikumeniké historiához. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a kézirati hagyományban a kétségtelenül theophylaktosi dialógust és a történeti műnek ugyancsak kétségtelenül tőle fogalmazott prooimionját⁵ a nyolc könyvnek egy olyan tartalomjegyzéke⁶ választja el egymástól, amely stílusa alapján ítélve nem magától Theophylaktostól származik, hanem későbbi másoló állíthatta azt össze. Amennyiben a dialógus eredendően és szervesen kapcsolódott volna a Világtörténelemhez, úgy a tartalomjegyzék ezt ugyanúgy megelőzte volna, mint ahogy a címet és a prooimiont megelőzi. A *προλογίζει ή φιλοσοφία* szavak a dialógus elején nem azt jelentik, hogy „prológust mond a Filozófia”, hanem inkább azt, hogy „a Filozófia kezdi a párbeszédet”.⁷

¹ A művet az alábbiakban a következő szövegkiadás szerint idézem: Theophylacti Simocattae Historiae. Edidit C. de Boor. Editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. WIRTH. Stutgardiae 1972.

² A tradicionális műfaji hagyományok olyan erősen hatnak, hogy helyenként a nyilvánvalóan keresztény elemeket is hangsúlyozottan pogány antik formában fejezi ki Simokattés. Pl. I 10,2 vö. III 12,8; II 2,9 vö. IV 16,25; I 14,8.

³ Ld. pl. H. LIEBERICH, Studien zu den Proömien in der griechischen und byzantinischen Geschichtsschreibung I—II. Program des Kgl. Realgymnasiums München für das Schuljahr 1897/98, 1899/1900. München 1898, 1900.

⁴ P. 20—22 ed. C. de Boor.

⁵ P. 36—38.

⁶ P. 22—26.

⁷ LIDDELL—SCOTT, A Greek—English Lexicon, Oxford 1961 s. v. — A „prológust mond a Filozófia” értelmezés egyébként is értelmetlen volna, hiszen a dialógust ketten, a Filozófia és a História mondják.

Ami már most a szoros értelemben vett történeti művet illeti, annak keletkezését a következő megfigyeléseink segíthetnek rekonstruálni.⁸ Vannak a munkának olyan részletei, amelyek feltétlenül röviddel Phókas 610-ben történt bukása után, ennek az eseménynek a közvetlen hatása alatt íródtak. Nagy kár, hogy a VIII 12 caput közepén két lapot üresen hagyott a 977-es sorszámú vatikáni kézirat⁹ írnoke, s így a lakuna éppen egy olyan részletet von el a modern kutató elől, amely szinte biztosan 610 körül keletkezett.¹⁰ Itt a historikus egy beszédet illeszt be történeti művébe,¹¹ amelyet nem sokkal Phókas bukása után mondhatott el konstantinápolyi hallgatóság előtt.¹² Ebből a beszédből azonban az említett szövegkiesés miatt csak néhány mondatot ismerünk.¹³ Annyit mindenesetre így csonkán is bizonyít a munkának ez a fejezete, hogy az Oikumeniké historia bizonyos részleteit, illetve az azokhoz szükséges anyaggyűjtést közvetlenül Hérakleios trónra kerülése (610) után készíthette el Theophylaktos. Először, úgy látszik, csak Maurikios és családja tragédiájával, illetve ennek közvetlen előzményével, a Phókas-féle katonalázadással és az ehhez kapcsolódó konstantinápolyi felkeléssel foglalkozott (VIII 5,5—15,8).¹⁴ Az indíttatást ehhez Hérakleiosnak Phókasszal való leszámolása adhatta. Simokattés Hérakleios meggyőződéses híveként az által tüntethette fel mélyen igazságosnak császára eljárását, hogy rámutatott Phókas vérszomjas kegyetlenségű fellépésére törvényes urával, Maurikiosszal szemben.¹⁵ Feltehetően csak később érlelődött meg írónkban az az elhatározás, hogy Menandros Protéktoznak Tibérios császár haláláig (582-ig) haladó kortörténetét a maga Maurikios uralmát (582—602) egészében felölelő monográfiájával folytatja. Bizonyára ebből fakad, hogy míg a 602-es drámát előzményeivel és következményeivel együtt Phókas bukásának friss emlékezete lengi körül,¹⁶ addig munkája egy sor helyén jóval későbbi események és állapotok hatása érezhető. Egyik helyt (VIII 12,13) utal gondolatmenetébe szervesen beépítve arra az időszakra, amikor „a babiloni kígyó”, II. Chosroés el-

⁸ M. MARKOVIĆ (Varia ad Theophylactum Simocattam: Гласник Српске Академије Наука I (1949) 543; vö. Ф. Баришић — М. Марковић: Византијски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955, 104; Н. В. Пигулевская, Феофилакт Симокатта История, Москва 1957, 13; З. В. Удальцова: История Византии т. I, Москва 1967, 37; Идејно-политическа борба в ранней Византии, Москва 1974, 277) terminus ante quem-ként használta Theophylaktos történeti művének keletkezésével kapcsolatban azt a tényt, hogy a Filozófia és a Történelem dialógusában a szerző Sergios patriarcháról (†638. dec. 8—9) még mint élő személyről beszél. Minthogy azonban a dialógust indokolatlan a történeti mű szerves tartozékának tekinteni, ez az érvelés nem megalapozott. Abból, hogy a dialógus megírásakor Sergios patriarcha még élt, nem következik, hogy Theophylaktos kétségtelenül legkésőbbi műve, az Oikumeniké historia megírásakor is még életben volt Sergios. Ld. még a 10., 14., 39. jegyzetet.

⁹ Ld. a kiadó, C. de BOOR megjegyzését p. 307 apparátusában.

¹⁰ Világosan mutatja ezt a τῆς τυραννίδος ληξάσης kifejezés (VIII 12,3 p. 307,5—6).

¹¹ VIII 12,3. — Az az eljárás, hogy historikus saját szóbeli beszédét dolgozza be utóbb történeti művébe, nem ismeretlen az antikvitásban, így járt el pl. Cato, amikor Origenesébe bevette saját beszédeit.

¹² A mű elején álló középkori tartalomjegyzék caputbeosztása ezt „Epitaphios eis Maurikion ton autokratora” címen idézi.

¹³ VIII 12,5—7 p. 307,12—21.

¹⁴ A műnek ezek a fejezetei elsősorban szemtanúk szóbeli információi alapján íródtak. Erről ld. THÉRÈSE OLAJOS, Jean d'Epiphane et les autres sources de l'Histoire Universelle de Théophylacte Simocatta, Akadémiai Kiadó Budapest s. a. — Az események aprólékos rekonstruálása már eleve azt valószínűsíti, hogy a szemtanúk visszaemlékezéseit nem két-három évtized elmúltával, hanem a 602-es tragikus napok után nem sokkal gyűjtötte össze a historikus. Nem meggyőző M. MARKOVIĆ s vele N. V. PIGULJEVSKAJA és Z. V. UDALCOVA (ld. 8. jegyzetet) feltevése, miszerint a mű keletkezésének terminus post quem-je 628, Chosroés perzsa nagykirály halálának éve, minthogy Theophylaktos Hist. VIII 12,13 céloz erre az eseményre.

¹⁵ Ezt a kérdést részletesen megtárgyalja OLAJOS TERÉZIA, Theophylaktos Simokattés, a történetirő. Gépírt kandidátusi értekezés. Szeged 1977, 15—16, 18—19 vö. 21—24.

¹⁶ Vö. a 14. jegyzettel.

pusztult (628) és Hérakleios császár dicsőségesen befejezte a perzsa háborút (630).¹⁷ Ugyanerre az időre látszik utalni egy másik passzus (V 15,5—7), ahol történetírónk Chosroésnek egy részben bizonyára ex-eventu jóslatát ismerteti. Ez arra a történeti szituációra céloz, amely Hérakleios győzelmes hadjáratai után alakult ki, amikor Bizánc diktálhatott a perzsáknak. Megemlíti Theophylaktos azt a 627 tájára tehető seregszemlét (VIII 12,12),¹⁸ amely azt mutatta, hogy a Phókas felkelésében résztvevő katonák immár teljesen eltűntek a bizánci haderőből (VIII 12,9—13).¹⁹ A Sāsānidákon nyert nagy diadalmál is későbbre látszanak utalni azok a megjegyzései, amelyekben mintha hangsúlyt kapna a bizánci-perzsa érdekközösség a két birodalommal határos barbárokkal szemben.²⁰ Történeti művének ezek a részletei esetleg már akkor keletkeztek, amikor érezhetővé vált a perzsa birodalmat megdőntő s Bizáncot keleti tartományaitól megfosztó arabok fenyegető fellépése (634—638).²¹

A theophylaktosi Világtörténelem bizonyos részletei tehát a fentiek szerint vallanak arról, hogy kb. mikor, milyen aktuális események hatása alatt keletkeztek. Ha jól értelmeztük vallomásukat, akkor a 610-et követő kb. negyedszázad alatt íródott a mű. Először a 602-es drámai események foglalkoztatták csak historikusunkat, s aztán valamivel később kezdetett hozzá a Maurikios egész uralmát elbeszélni hivatott monográfia összeállításához. Munkamódszere azonban olyan volt, hogy pontosan datálni az egyes szakaszok megírását lehetetlen. Mégis van egy-két támpontunk, amely némi valószínűséggel elárulja, hogy mely könyveken dolgozott hosszabb ideig, s így minden bizonnyal korábbi időtől fogva a historikus, s mely könyvek mutatják az alaposabb kidolgozottság hiányát, amely csak abból adódhat, hogy ezeket a részeket később állította össze, s ezért kevesebb ideje maradt kimunkálásukra.

Az a kevés, ami a VIII. könyvben a szerzőnek Maurikios tragédiájáról szóló beszédéből, epitaphiumából ránk maradt, a legigényesebb megszövegezést mutatja, s azt kell hinnünk, hogy e szónoklat lakuna folytán elveszett folytatása ugyanilyen jellegű volt. Más kérdés, hogy akkor, amidőn e beszédet megírta a szerző, valószínűleg még nem egy terjedelmes történeti monográfia részeként dolgozta azt ki, hanem rövidebb alkalmi műként, amely Maurikios és fiai kivégzésének szörnyűségét s ezáltal az abban bűnös Phókas és hívei embertelenségét volt hivatott hatásosan közönsége elé idézni.²² A stilizálás igényessége ugyanilyen mérvű azokban a beszédekben is, amelyeket Theophylaktos az egyes szereplők szájába ad műve első öt könyvében.²³ Csak persze ezek a beszédek már eleve a történeti monográfia koncepciójához igazod-

¹⁷ A szóban forgó eseményekről ld. pl. A. N. STRATOS, *Byzantium in the Seventh Century I*, Amsterdam 1968, pp. 223—252.

¹⁸ A Rázatésszel vívott harcokat és győzelmet 627 decemberére vagy 628 januárjára teszi a modern tudomány; ld. pl. A. N. STRATOS, id. mű 210—213; JU. KULAKOVSKIJ, *Istorija Vizantii III*, London 1973 (repr.).

¹⁹ Elképzelhető, hogy Theophylaktos érezte a műve alapállásában megmutatkozó kettősséget, azt, hogy egyfelől Phókas bukása (610), másfelől a Sāsānidák felett aratott végleges győzelem (630) nézőpontjából pillant Maurikios korára, és ennek az ellentmondásnak a feloldását sugalmazza az a kicsit erőltetett megjegyzése, miszerint Phókas trónbitorlása (602) és Hérakleios döntő perzsa hadjáratainak megindulása (627) között nem is nagy idő telt el (VIII 12,12).

²⁰ III 9,11; IV 11,2—3; 13,6—13. E kérdésről ld. OLAJOS TERÉZIA, *Theophylaktos Simokattés, a történetíró. Gépírt kandidátusi értekezés*, Szeged 1977, 27—29, 107—109.

²¹ Ezekről az eseményekről ld. pl. A. N. STRATOS, *Byzantium in the Seventh Century II*, Amsterdam 1972, pp. 40—87. — Ugyancsak a 620-as évek végén, a 630-as évek elején vált különösen aktuálissá a birodalom vallási egységének megteremtését célzó hérakleiosi — sergiosi politika, amelyet Theophylaktos szemmel láthatóan támogat. Erről részletesen ld. a 20. jegyzetben idézett disszertáció 24—26, 99—103 oldalait.

²² Vö. a 11. jegyz.

²³ I 1,5—20; 5,1—16; 15,3—10; II 13,1—14; 13,15—14,12; III 11,8—11; 13,1—21; IV 4,1—18; 5,2—12; 13,4—26; 16,1—26; V 4,5—15; 15,5—7.

nak. Feltűnő ezzel szemben, hogy műve utolsó könyveiben a beszédek száma, illetőleg terjedelme és kidolgozottsága kisebb.²⁴ Ezt a tényt mással aligha magyarázhatjuk, mint azzal, hogy a történeti monográfia tervének megfogalmazása után Maurikios uralmának első évtizedét írta meg először, és itt még volt ideje az igényes stilizálásra, amihez az antikvitásból örökölt hagyomány szerint a szituációnak megfelelő beszédek gondos megírása is hozzátartozott. Ezzel szemben a perzsa béke (591) és a Phókas-felkelés (602) közötti eseményeket később fogalmazta, s nem maradt már ideje, hogy itt is gondosan stilizált és komponált beszédekkel díszítse mondanivalóját.

A történeti műbe szőtt szónoklatok vizsgálata alapján leszűrhető tanulságot csak megerősíti az elbeszélő részek megfogalmazásának különböző fokú kimunkáltsága az egyes könyvekben. Az első öt könyvben Theophylaktos sajátos tekervényes retorikája tökéletesen áthatja a forrásaiból merített mondanivaló megfogalmazását. Tartalmában bármilyen szorosan követi is forrását, a stílus mindenestől Simokattés egyéniségét sugározza.²⁵ Nem így az utolsó könyvekben, ahol egyre fogy a jellegzetesen theophylaktosi megszövegezés, a forrásból átvettek kevés átstilizálással vagy éppen anélkül olvashatók történetírónknál.²⁶ A később írt részletekben tehát nemcsak a kidolgozottabb szónoklatok megfigyeltetése, illetve hiánya vall arról, hogy szerzőnknek nem volt ideje a gondos kimunkálásra, hanem ugyanerről tanúskodik a retorikus átstilizálás alacsonyabb foka vagy elmaradása is. A történeti mű utolsó könyvei javarészt a fentiekben jellemzett kidolgozatlansága aligha magyarázható másképpen, mint úgy, hogy Theophylaktos halála miatt (vagy más okból) nem tudta befejezni monográfiáját, az bizonyos értelemben torzónak maradt az utókorra.²⁷

Ami az anyaggyűjtést illeti, a befejezetlenség legszembetűnőbb jelének az látszik, hogy a két főhadszíntér, a perzsa és a balkáni front eseményein kívül eső történeti színterekről csak rendkívül keveset olvashatunk Theophylaktosnál. Bármilyen szegényesek is a Maurikios korára vonatkozó egyéb kútfők, annyi világosan kitűnik belőlük, hogy például a langobard-bizánci kapcsolatok sokkal fordultatosabb folyamatot képeztek, mint amilyenné Simokattés ezen a ponton vérszegény elbeszélésében zsugorodnak (III 4,8; VI 10,7—12). S alighanem így áll a helyzet az afrikai exarchátus történetével kapcsolatban is.²⁸ Sőt tulajdonképpen még a háttérbe nem szorított avar-szláv háborúk ismertetésénél is nem jelentéktelen hézagok sejtethők Theophylaktos elbeszélésében. Jellemző, hogy későbbi események tárgyalása közben odavetett

²⁴ A VI. könyvben három rövid és nem különösen jól sikerült beszédet sző be Theophylaktos: VI 6,7—12; 7,10—16; 11,9—15; közülük az utolsóként említett beszéd anyagát teljes egészében Menandros művéből vette Theophylaktos (erről ld. OLAJOS TERÉZ, Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktór: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVI p. 4—5). A VII. könyv mindössze két nem túl jól sikerült szónoklatot tartalmaz: VII 10,5—8; 11,1—5.

²⁵ Erről ld. OLAJOS TERÉZ, Theophylaktos Simokattés, a történetíró. Gépírt kandidátusi disszertáció. Szeged 1977, passim.

²⁶ Különösen jól mutatja ezt a VIII 2,1—3,14 részlet, ahol szinte tapintható a forrásként használt hadinapló tömör, minden cicomától mentes, tárgyyszerű stílusa. Vö. még THÉRESE OLAJOS, Jean d'Épiphanie et les autres sources de l'Histoire Universelle de Théophylacte Simocatta, Akadémiai Kiadó Budapest s. a.

²⁷ Befejezetlennek tekinti a theophylaktosi művet N. V. PIGULIEVSZKAJA (Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва — Ленинград 1946, 15; Феофилакт Симокатта. История, Москва 1957, 20; vö. З. В. Удальцова, К вопросу о мировоззрении византийского историка VII в. Феофилакта Симокатты: Сборник Радова Византологического Института II (1968) 31; Идеино-политическая борьба 277) is.

²⁸ Csak a III 4,8—9 és VII 6,6—7 paragrafusok érintik az afrikai eseményeket. Ez annál meglepőbb, mert egyfelől a historikus szülőföldjével, Egyiptommal szomszédos területekről van szó, másfelől Theophylaktos patrónusának, Hérakleios császárnak az apja hosszabb ideig töltötte be a karthágói exarcha tisztségét.

megjegyzésként szól csak egy mélyen a birodalom szívébe, Konstantinápoly közeléig hatoló avar támadásról (VI 1,3), amelynek ismertetése azonban az elbeszélés megfelelő helyén teljességgel hiányzik.²⁹ Más, sajnos zömükben késői kútfőkből³⁰ ki is rajzolódik egy 588 táján csúcspontját elérő avar-szláv invázió képe, amelynek az előbb említett futó retrospekción kívül semmi nyomát nem találjuk a theophylaktosi Világtörténelemben. Pedig elképzelhetetlen, hogy egy ilyen jelentőségű eseményt szándékosan hagyott volna figyelmen kívül történetírónk.³¹ Csak arra gondolhatunk, hogy nem volt már ideje az idetartozó forrásanyagot felkutatni.

Theophylaktos közismerten semmire sem fordított olyan nagy gondot, mint arra, hogy stilárisan és szerkezetileg az irodalmi hagyomány követelményeinek mindenben megfelelőt nyújtson. Alig hihető ezért, hogy az a minden befejezettséget nélkülöző könyvvég, amellyel az Oikumeniké historia zárul, Theophylaktos írói szándéka szerint volna ilyen.³² Biztosra vehető, hogy ezen a ponton is a theophylaktosi mű befejezetlenül maradásának egy szimptomájával állunk szemben.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy művének végefelé, főleg a VII. könyvben és a VIII. könyv első caputjaiban nem egy helyt csupán a nyers (és befejezetlen) anyaggyűjtés („cédulázás”) elvégzéséig jutott csak el historikusunk. Bizonyos forráskivonatit azonban még csak végérvényes kronológiai rendbe sem szedte, nemhogy arra gondolhatott volna, hogy a mozaikszerűen összerakott darabokat egybecsiszolja, tetszetős átmenetekkel hidalja át a témaváltásokat, mint ahogy ezt az első könyvekben szembeötlő gondallal teszi.³³ Jellemző példa a jegyzetek („cédulák”) összerendezetlen egymásutánjára a VII 12,10—11 részlet, amely Maurikios 19. uralkodási évében történt dolgokról (a császár közelgő bukásának „előjeleiről”) szól, s teszi ezt jóval korábbi események közé ágyazva, úgy, hogy a szóban forgó részlet tartalmi vagy egyéb szempontból sem csatlakozik a megelőző és a következő paragrafusokhoz. Ténylegesen csak jóval lejjebb, a VIII 4,9 paragrafusban kezdődik a császár 19. évét tárgyaló elbeszélés. A másik jellegzetes példa VII 6,1, ahol Böjtőlő János bizánci patriarcha halálának a *πρὸ τετρατάων τοίνυν τούτων ἐνιαυτῶν* időmeghatározása, bármilyen kronológiát vegyünk is alapul,³⁴ zavart okozó, semmiképpen sem illik a szövegkörnyezetbe.³⁵

Mással mint a munka befejezetlenségével nehezen magyarázható továbbá a következő tény. A VIII 12 caput elején a margón a 977-es sorszámú vatikáni kézirat írnoka azt jelezte, hogy itt a IX. könyv veszi kezdetét.³⁶ Úgy látszik, amikor Theophylaktos befejezetlenül hagyta hátra Világtörténelmének kéziratát, akkor egy IX. könyv

²⁹ Csupán egy rövid, minden konkrétumot nélkülöző mondat arról, hogy a „geták” Trákiát dúlják (III 4,7), utalhat sommásan erre az eseményre.

³⁰ *Chronicon Monembasiae* vv. 86—97, 116—121, 131—140: *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico, traduzione e note a cura di I. DUJČEV*, Palermo 1976, p. 12—16; Nicolaus III patriarcha, *Epistola synodalis* p. 877 D, 880 A; Euagrius, *Vita Pancratii* p. 90 (excerptum ed. VESELOVSKIJ).

³¹ Nem említi Theophylaktos Thessalonikének, a birodalom jelentős városának sikertelen avar ostromát sem (erről ld. *Miracula Sancti Demetrii* I 13—15 éf. 3 et 8: *Acta Sanctorum Octobris IV.*, Parisiis et Romae 1866).

³² Érdemes ebből a szempontból megnézni az V. könyvben a perzsa háború történetét lezáró paragrafus gondos megfogalmazását (V 15,12).

³³ Ld. pl. I. 3,1; 9,1—3; III 5,1; 5,8—9; 6,6; 8,9; 9,1—2; V 15,12.

³⁴ Vö. pl. B. GRAFENAUER, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov: Zgodovinski časopis* 4 (1950) 63; G. LABUDA, *Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves à la fin du VIe siècle: Byzantinoslavica* 11.2 (1950) 172; H. W. HAUSIG, *Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion* 23 (1953) 299—300.

³⁵ E problémáról ld. fentebb idézett disszertációm 287 o.

³⁶ Ld. a p. 306 apparátusát.

elkülönítését tervezte talán a Maurikios kivégzése utáni események elbeszélésének kereteként. Végül azonban az, aki a befejezetlen művet kiadta, ennek a teljesen kidolgozatlan IX. könyvnek az anyagát jobbnak látta a VIII-hoz csatolni. Ilyenformán már Photios korában nyolc könyvre osztva forgott közkezen a mű,³⁷ s ugyanígy akkor, amidőn egy középkori másoló vagy olvasó a tartalomjegyzéket elkészítette.³⁸ Magában a szövegben azonban nyoma maradhatott az elvetélt könyvbeosztási tervnek.

Röviden összegezve a theophylaktosi Világtörténelem keletkezésére vonatkozó megállapításainkat, a következőket mondhatjuk. A Filozófia és a Történelem párbeszéde önálló írás volt a theophylaktosi életműben, s csak a szövegahagyományozás során került a történelmi mű elé (hangsúlyozzuk e mű címe és prooimionja elé is!). E dialógus szemmel láthatóan rögtön Phókas bukását követően, tehát röviddel 610 után íródhatott.³⁹ Ugyanebben az időtájban keletkezhetett Theophylaktos beszéde Maurikios császár tragédiájáról (VIII 12,5—7) és az ezt közvetlenül megelőző és követő események feldolgozása, ami a ránk maradt műben a VIII. könyv részeként olvasható. Valószínűleg csak később fogamzott meg historikusunkban a Maurikios egész uralmát feldolgozó monográfia gondolata. Az elgondolás megvalósítása pedig belenyúlt a Chosroés halála és a perzsa háború diadalmas befejezése utáni évekbe, mert több helyt érezhető eme időszak eseményeinek hatása Theophylaktos történet-szemléletére. A történelmi monográfia elejét, az 582—592 közötti évtized eseményeit tárgyaló első öt könyvet többé-kevésbé véglegesnek szánt formába tudta önteni a szerző. Erre vall a témaváltások gondos áthidalása, a Theophylaktosra annyira jellemző retorikus stilizálás érvényre juttatása és a történelmi elbeszélésnek hosszú és jól kidolgozott beszédekkel való feldíszítése. A Maurikios uralmának második felét tárgyaló részek (a 610 táján már megírtak kivételével) arról vallanak, hogy Theophylaktosnak nem maradt ideje a forrásokból vett híradások átstilizálására, terjedelmesebb szónoklatokkal való megtűzdelésére, sőt helyenként még arra sem, hogy a különböző kútfőkből kiírt anyagot mindenütt kronológiailag összerendezze. A mű végén egy külön IX. könyv terve csak felmerült Theophylaktosban, de a megvalósulásig igazában már nem jutott el. Simokattés kézírata lezárás nélkül torzóként maradt az utókorra, s akik azt valószínűleg a szerző halála után közrebocsájtották, nem tettek kísérletet a befejezetlenség nyomainak eltüntetésére.

³⁷ Photius Bibliothèque I, Texte établi et traduit par R. HENRY, Paris 1959, p. 79.

³⁸ Theophylacti Historiae p. 22—36.

³⁹ Ezzel szemben РИГУЛЕВСКАЯ (Феофилакт Симокатта. История. p. 13) úgy véli, hogy a 628—638 között megírt történelmi mű elkészülte után, legvégül írta volna meg a dialógust Theophylaktos. Vö. feljebb a 8., 10., 14. jegyzettel.

Thérèse Olajos

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DE LA GENÈSE
D'OIKUMENIKÉ HISTORIA DE THÉOPHYLACTE SIMOCATTA

Le dialogue introduisant l'oeuvre historique de Théophylacte Simocatta dans les éditions de texte (« Dialogue entre la Philosophie et l'Histoire ») devait être écrit, selon toute vraisemblance, comme un ouvrage indépendant immédiatement après la chute de Phocas (en 610) et ce n'est qu'au cours de la tradition manuscrite qu'il a été rattaché à l'Histoire Universelle. C'est en même temps, au début des années 610 que Théophylacte devait écrire son discours oratoire sur le destin fatal de l'empereur Maurice (Hist. VIII 12,5—7) et devait dépouiller des sources et traiter les événements précédents et suivants y compris la chute tragique de Maurice et le début de la tyrannie de Phocas (Hist. VIII 5,5—15,8). On peut supposer que l'historien ne conçut que plus tard le projet d'écrire une monographie traitant toute l'époque de Maurice. Et la réalisation de ce projet se prolongea jusqu'après la mort de Chosroès II (628) et même après la fin victorieuse de la guerre contre les Perses (630). En effet, cette époque eut une influence sensible sur la manière de voir historique de Théophylacte. Les livres I—V de l'oeuvre historique ont été plus ou moins définitivement élaborés par l'auteur, ainsi qu'en témoignent les liaisons soigneusement rédigées entre les différents sujets, l'emploi du style ampoulé, caractéristique à Théophylacte, et aussi l'enrichissement du récit historique, dû à des discours longs et bien élaborés. Les passages traitant de la deuxième moitié du règne de Maurice — à l'exception des chapitres, écrits déjà aux environs de 610 — révèlent que Théophylacte n'avait plus le temps de remanier les informations de ses sources, de les enrichir par de longs discours, voire parfois de les ranger par l'ordre chronologique correct. Il paraît que l'historien avait l'intention de séparer le livre IX du précédent, mais ce livre est resté inachevé.

Терезия Олайош

К ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТРУДА ФЕОФИЛАКТА СИМОКАТТЫ
»OIKUMENIKÉ HISTORIA«

В разных изданиях текста «Диалог Философии с Историей» как введение к историческому труду Феофилакта, на наш взгляд, был создан как самостоятельное произведение непосредственно после свержения власти Фоки (610 г.), следовательно он стал введением к сочинению «Oikumeniké historia» в результате рукописной традиции. Также в начале 610 гг. могло появиться сочинение Феофилакта о трагической гибели императора Маврикия (Hist. VIII 12,5—7) а также описание событий происшедших до и после этой трагической гибели (Hist. VIII 5,5—15,8). Мысль о создании труда посвященного правлению Маврикия (582—602), по-видимому, возникла у Феофилакта только позднее. То, что он продолжал работать над своим трудом и в сложную эпоху после гибели Хосроя и в годы после победоносного окончания войны с Персией видно из того, что события данной эпохи оказали влияние на историческое мировоззрение Феофилакта. Первые пять книг исторического труда были оформлены автором более или менее окончательно. На это указывают тщательно обработанные переходы от одних тем к другим, стиль характерный Феофилакту, а также применение приемов ораторского искусства в описании исторических событий. Те части, в которых описывается вторая половина правления Маврикия (кроме тех частей, которые были созданы около 610 г.) указывают на то, что у Феофилакта не осталось времени по своему индивидуальному вкусу обработать разные сведения почерпнутые из своих источников, он не смог пользоваться риторическими приемами, местами даже автор не успел распределить материалы, взятые из различных источников в хронологическом порядке. Как нам представляется, у автора возникла идея создания отдельной IX книги в конце своего труда, о чем свидетельствует отметка находящаяся на полях Ватиканской рукописи, но она осталась неоконченной.

1. Kora Árpád-kori népmozgalmaink közül legrészletesebb tudósításokkal a Vata-féle pogánylázasról rendelkezünk. Sajnos ezekből alig tudunk meg valamit a felkelés ideológiai tartalmáról. A lázadók követelik, hogy hagyják őket pogány szokás szerint élni (*ritu paganorum vivere*); agitátoraik szorgalmazzák, hogy újból a pogány hagyományokat kövessék (*traditio resumatur paganisma*); Leventét, uralkodóházbeli pártfogójukat pogány szokás szerint (*more paganismo*) temetik el. Vezérük, Vata a gonosz szellemeknek ajánlotta magát (*dedicavit se demoniis*), követői is az ördögnek szentelték magukat (*libaverunt se demoniis*), ezáltal elteltek démonokkal (*demonibus pleni, quibus seipos dedicaverant*).

Külsőségekben pogányságuk úgy nyilatkozott meg, hogy a fejüket leborotváltatták, s csupán három varkocsot hagytak meg (*radens caput suum et cincinos demittens sibi tres partes ritu paganorum*), továbbá — nyilván valamiféle szakrális céllal — lóhúst kezdtek enni (*ceperunt comedere equinas pulpas*). A nép bálványokat akart tisztelni (*ydola colere*), s Levente egyet is értett e pogány bálványozással (*paganisma ydolatria*). A királlyá koronázott I. András azonban megparancsolta a népnek, hogy hagyja el a pogány szokást (*deposito ritu paganismo*).¹

Az az állítás, hogy a lázadók gonosz szellemeknek ajánlották magukat, nyilvánvalóan a keresztény történetírók vádja (egyébként a teológia tudorainak a pogányokkal kapcsolatos évezredes múltra tekintő sztereotípiája). Ósmagyar bálványokat pedig régészeinknek — tudomásunk szerint — még nem sikerült napvilágra hozniok. És ha hihetünk Julianus barátnak a Magna Hungaria-beli magyarok hitét illetően, nem is fognak ilyeneket találni, ugyanis a magyarság ősi hitét megőrző Volga vidéki rokonainkról azt állapította meg a dominikánus fráter, hogy „pogányok ..., de bálványokat nem tisztelnek.”² A krónikás hagyományból nem derül ki az, hogy mi az ideológiai tartalma a „*ritus paganorum*”, „*traditio paganisma*” vagy a „*mos paganismus*” kifejezéseknek.

2. A források esetleges, véletlenszerű fennmaradásának iróniája, hogy — míg a pogányság ideológiáját ismertető leírás nem maradt fenn — korunkra hagyományozódott e lázadást közvetlenül megelőző időkből, és éppen a Vataék által meggyilkolt Gellért püspök tollából egy nagylegzetű teológiai munka.³ A tudós püspök e művében makacsul nem akar tudomást venni a pogány restauráció veszélyéről, bár lépten-

¹ SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. [ed. — —] I—II. Bp. 1937—1938. — a továbbiakban: SRH. Idézett hely: SRH I. 337—338, 339—344.

² SRH II. 540.

³ *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. — a továbbiakban: D. — Kézirat (ms): Bayerische Staatsbibliothek, München. Clm. 6211.; kiadásai: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta

nyomon tanújelét adja annak, hogy látja a szociális és ideológiai problémákat, érzékeli, hogy a belső helyzet robbanásig feszült. Szerinte azonban az egyházra és a feudális államra a fő veszélyt valamiféle eretnkség, amelyet leginkább újjáéledő manicheizmusnak lehet tekinteni, jelenti.

E herezis követői azt állítják, hogy Krisztus csak látszólag vált emberré, elvetik az Őszövetséget, rangsorba állítják az apostolokat és az evangelistákat. Úgy vélik, hogy „egyes dolgok az istentől erednek, mások az ördögtől, Isten egyes alkotásai jók, mások rosszak”. Tévelygéseket hirdetnek a pokolról, kiforgatják a teremtésről szóló bibliai történeteket, s olyasmiket tanítanak, hogy az égből alászálló angyalok és lelkek megkívánták a testet, továbbá, hogy valamelyik angyal az ember leányaival közösült, s ettől származnak isten fiai. Azt hiszik, hogy a lelkek a Napban vannak. A bibliai szövegekből „rágalmakat szöttek a Jó ellen ugatva a Rosszról”. Véleményük szerint a végítéletkor elpusztul az ég és a föld, ez utóbbi úgy, hogy teljesen kiszárad, s hétszer vagy nyolcszor akkora lesz, mint jelenleg. Tagadják a szentháromság egységét, elvetik a test feltámadásának tanát. Krisztus testét káromolják. Különösképpen tisztelik Uriel arkangyalt. Támadják az egyházat és a papokat, elferdítik és részben el is vetik a szertartásokat, visszakövetelik a holtak lelkiüdvéért felajánlott alamizsnát. Céljuk, hogy bomlasszák az egyházat s híveit elcsábítsák, hiszen maguk is az egyház közösségéből szöktek meg.⁴

Gellért püspök tehát minden bizonnyal a balkáni eredetű bogumilizmust mutatja be művében (dél-)magyarországi jelenségként.

3. Dőreség lenne azt feltételezni, hogy a frissen keresztelt magyarok (Gellért „renati fratres”-nek nevezi őket⁵ valamit is értettek a keresztény dogmatika elvont tanaiból, csür-csavaros okfejtéseiből vagy eleve a hitre épülő olyan tételeiből, mint pl. a szentháromság-tan. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tanításoknak eretnek cáfolatait, hitvitákban elhangzó ellentételeit, a dogmákat kétségbe vonó, sokszor a misztikum kódéba burkolt heretikus fejtegetéseket sem igen teheték magukévá. Ertnekségnek ott van csak talaja, ahol korábban már a hit gyökeret eresztett. Bár Gellért utal arra, hogy ez a herezis a frissen keresztelték közül is sokat elragadott az egyházból,⁶ mégis azt kell mondanunk, hogy a pogány magyar hiedelemvilág — amennyire ez ma rekonstruálható — számtalan vonásában eltér az eretnkségtől, ellentmond tanításainak.⁷ Elég itt csupán a túlvilág-hitre utalni, amelyben a magyarság teljesen az elvilági lét folytatását tételezi fel, amit az eretnkség elvet. Pogány halotti áldozatok nyomait néha még a XI. század közepi temetkezéseknél is sejthetjük (pl. Levente halálakor!), az eretnkség ugyanakkor elveti a holtak lelkéért felajánlott ajándékot.

A fentiekben vázolt bogumilizmus tehát aligha lehetett az az ideológia, amely a magyarság pogány képzeteit felidézhetette, vagy helyettesíthette volna a lázadás során. De kik lehettek akkor ennek a herezisnek a hordozói?

et acta. [ed. BATTHYAN, IGNATIUS de] Albo-Carolinae, 1790.; Gerardi Morosenaee ecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio svpra hymnvm trivm pverorvm. [ed. SILAGI, GABRIEL] Tvrnholti, 1978.; irodalma: SZEGFÜ, LÁSZLÓ: La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria. (= Venezia e Ungheria nel Rinascimento. [cura di VITTORE BRANCA] Firenze, 1973.) 23—25.; Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum. IV. Fontes (D—E—F—Gez). Romae, 1976. 697—698.; SZEGFÜ LÁSZLÓ: Gellért püspök halála. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 66 (1979). 19.

⁴ SZEGFÜ LÁSZLÓ: Gellért, marosi püspök. Világosság, 17 (1976). 94.

⁵ D (ms) 101r.; BATTHYAN: i. m. 190.; SILAGI: i. m. 109.

⁶ D (ms) 46v.; BATTHYAN: i. m. 99.; SILAGI: i. m. 51.

⁷ LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 480.; BÁLINT CSANÁD: A magyarság és az ún. Bjelo Bródi kultúra. Cumania, 4 (1976). 241—242.

Abból kiindulva, hogy honnan ered ez az eretnokség, kézenfelvő lenne bolgár népelemre gondolni a szóban forgó területeken. Anonymus regényes gesztája istápolna is egy ilyen feltételezést,⁸ sőt az ún. bajor geográfus meg is erősíti a névtelen jegyzőt, amikor az északi és déli morvák területe között a „bolgárok mérhetetlen vidékéről és sok népéről” (Vulgari regio est inmensura et populus multus) beszél.⁹ Ám cáfolja ezt az állítást régészeti emlékegyagunkban a bolgár emlékek szinte teljes hiánya,¹⁰ az Annales Fuldenses néhány sora pedig azt engedi sejtetni, hogy a Kárpát-medencében legfeljebb bolgár katonai megszállás lehetett: az itt élő népek főnökeit bolgár seregrektorokkal cserélték fel és a leigázottakat adózásra kényszerítették.¹¹ E bolgár fennhatóságnak azonban (talán Erdély kivételével) már a magyar honfoglalás előtt véget vetett Svatopluk morva vezér, a X. századból pedig nem adatolható nagyobb lélekszámú bolgár népességnek a Kárpát-medencébe települése, bár a Balkánon kalandozó magyar csapatok minden bizonnyal hoztak magukkal onnan is hadifoglyokat, rabszolgákat.¹²

Valószínűbb, hogy e herezis hordozója az az alapnépesség lehetett, amelyre korábban a bolgárok is kiterjesztették fennhatóságukat. Konsztantinosz Porfürogennétosz elbeszélése szerint a magyar honfoglalás előtt a Duna bal partján (kb. a Vaskapu és a Dráva-torkolat között) olyan szláv népeket lehetett találni, akiket avaroknak is neveztek.¹³ A bizánci császár tehát e népesség esetében már nem tudja pontosan elhatárolni a szláv etnikumot az avartól. Szerinte az itt élő avarok egy része Dalmáciába költözött egy Duna menti dalmát rablótámadás megtorlását követően, ugyanakkor szláv migráció is kimutatható a Kárpát-medence felé híradása alapján.¹⁴ Ez utóbbit az Annales Regni Francorum tudósítása is megerősíti, amely a 818. évnél több szláv törzsnek a frankok határai közelében történt letelepedéséről tesz említést.¹⁵ Talán nem túlzás feltételeznünk azt, hogy a IX. században a Dél-Alföldön egy olyan avar-szláv népesség élt, amelyben az etnikai komponensek a század végére már a szoros szimbiózis révén összemosódtak, elvegyültek egymással. „Ruházatuk emlékeztet az arabokéra: turbánból, ingből és kabátból áll” — írja róluk Gardízi,¹⁶ a Hudúd al-álám szerint pedig sátraik és jurtjaik vannak.¹⁷ Ibn Ruszta pedig azt állítja fejedelmükről, hogy „lovai is vannak, és csak olyan ételekkel él, amelyet azoknak a tejéből készítenek.”¹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy e népességnél a törökös életmód dominált.

4. A kérdés ezek után az, hogy az arabos öltözködés, törökös életmód milyen vallási nézetekkel párosulhatott? Nem kétséges, hogy az említett népesség abba a politikai képződménybe tartozott a honfoglaláskor, amelyet Konsztantinosz „megalé Morávia” névvel illetett, fejedelme Svatopluk volt, s nagyjából Pannóniától keletre, Szirmiumtól északkeletre, a Száva-torkolat és a Vaskapu közötti Duna-szakasztól

⁸ SRHI. 48.

⁹ Monumenta Poloniae Historica. [ed. BIELOWSKI, AUGUST] I. (reprint) Warszawa, 1960. 10—11.

¹⁰ Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. [szerk. HAJDÚ PÉTER – KRISTÓ GYULA RÓNA-TAS ANDRÁS] I:1 Bp. 1976. 117.

¹¹ Monumenta Germaniae Historica. [ed. PERTZ, S. I.] Scriptorum I. Hannoverae, 1826. 359.

¹² KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 299—308.

¹³ MORAVCSIK GYULA: Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 122—123.

¹⁴ MORAVCSIK: i. m. 122—125, 140—143.

¹⁵ Annales regni Francorum. [ed. KURZE, F.] Hannoverae, 1895. 149.

¹⁶ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.² [szerk. GYÖRFFY GYÖRGY] Bp. 1975. — a továbbiakban: MEH. Idézett hely: MEH 88.

¹⁷ Ezért az adatért Róna-Tas Andrásnak tartozom köszönettel.

¹⁸ MEH 94.

északra terült el a Fuldai Évkönyvek szerint is.¹⁹ Lényegében erre a területre kapott működési engedélyt a pápától a szlávok nagy apostola, Metód, akit Szirmium püspökévé szenteltek.²⁰ Amikor a szent férfiú Pannóniára is ki akarta terjeszteni működési körét, a magát itt illetékesnek tartó egyházi főméltóság, a salzburgi érsek azonnal hevesen tiltakozott ez ellen.²¹ A Duna bal partján lehetett tehát egyházmegyéjének nagyobb része, s ez nagyjából meg is felel Gardízi azon állításának, hogy az Al-Duna vidékéről felfelé haladva „a nándorok felett, a folyó partján, egy nagy hegy van. Ennek a hegynek az oldalánál egy folyó tűnik elő. A hegy mögött pedig egy keresztény nép él, amelyet morvának neveznek.”²² Ha az említett hegy valóban a Kárpátok, ahogyan Györffy György feltételezi,²³ akkor a szóban forgó népet a Dél-Alföldön kell keresnünk. E feltevésnek ellentmondani látszik, hogy Gardízi szerint a bolgárok és morvák határa között tíz napi járőföldnyi távolság van. Ez azonban olyan Dzsajhánitól átvett sztereotípiát a szerzőnél, amint ezt Kristó Gyula legutóbb kimutatta, amely már nem a IX. század legvégének tényleges politikai viszonyait tükrözi.²⁴ Feltehetőleg éppen egyházmegyéje Duna bal parti területéről indulhatott Metód — már érsekként — Konstantinápolyba, amikor egy magyar vezérrel hozta össze a sors, aki igen jámborul bánt a szent emberrel.²⁵

Összegezve tehát az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az Alföld déli részén, főként a folyók mentén (Duna, Tisza, Körösök, Maros, Temes), olyan avaroszláv etnikum élt a honfoglalás idején, amelyet jelentős részében kereszténynek tekinthetünk.

5. Arról, hogy a fentemlített népesség túlélte-e a magyarok honfoglalását, a források eléggé pesszimistikusan nyilatkoznak. Regino szerint a magyarok előbb „a pannonok és avarok pusztaságait kóborolták be ... majd a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják le” és Szvatopluk birodalmában „mindent földig leromboltak”.²⁶ Más krónikások szerint az itt élő népeket elpusztították, területüket elfoglalták, s azon maguk telepedtek le.²⁷ Konsztantinosz úgy tudja, hogy a türkök „teljesen végigpusztították és elfoglalták” Szvatopluk országát;²⁸ egy másik helyen pedig ezt írja a morvákról: „jötték a türkök, teljesen tönkretették őket és elfoglalták országukat, amelyben most is laknak. A nép maradékai szétszéledve a szomszédos népekhez, a bolgárokhoz, türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek.”²⁹ Megerősíti ezt a híradást a X. században keletkezett (bár csak XV. századi másolatból ismert) Naum-legenda is, amikor a morvákról így tudósít: „Nem sok év múltán eljöttek az ugrok, egy peon nép és elfoglalták földjüket és elpusztították azt. Mert akiket az uga-

¹⁹ MORAVCSIK: i. m. 64—65, 172—173, 176—177.; BOBA, IMRE: Moravia's History Reconsidered. Hague, 1971. ; PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Nagymorávia fekvéséről. Valóság, 21(1978). 11. sz. 60—82.

²⁰ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Thessaloniki szent Metód, Szirmium püspöke. (Előadás a SzAB és a JATE által rendezett Magyar őstörténeti tudományos ülészakon, Szeged 1979. márc. 9-én.)

²¹ A magyar honfoglalás kútfoi. [ed. PAULER GYULA—SZILÁGYI SÁNDOR] Bp. 1900. 301—313.

²² MEH 88.

²³ MEH 280. 157. sz. jegyz.

²⁴ KRISTÓ: i. m. 164—165.

²⁵ MEH 128.

²⁶ Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI. [ed. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS] Bp. 1937—1938. 2039.

²⁷ GOMBOS: i. m. 344—345.

²⁸ MORAVCSIK i. m. 64—65.

²⁹ MORAVCSIK i. m. 180—181.

rok nem ejtettek foglyul, a bolgárok közé futottak. És elnéptelenedett földjük az ugrok hatalmában maradt.”³⁰

Az a lapsus calami a bizánci császár művében, hogy ti. a türkök által szétvert népmaradékai a „türkökhöz... menekültek”, talán felfogható úgy is, hogy azok, akiknek nem volt lehetősége a menekülésre, magyar fennhatóság alá kerültek. Mint láttuk, a Naum-legenda szerint is csak azok futhattak a bolgárok közé, „akiket az ugrok nem ejtettek foglyul”, akiket tehát meggátoltak a távozásban, itt kellett maradniok. Mind ezt megerősíti Liudprand, aki azt állítja, hogy a magyarok „maguknak követelték a morvák népét, amelyet Arnulf király az ő vitézségük segítségével igazított le.”³¹ (Liudprand utalását valószínűleg a Garamon túli területekre kell értenünk, de elgondolkoztató mindenképp az a tény, hogy elsősorban nem a területet, hanem a népet követelik őseink.) Theotmár 900 körüli leveléből ismert, hogy morvák is kalandoztak együtt a magyarokkal.³² Regino arról ír, hogy szolgálkat „nagy szorgalommal tanítják nyilazni”.³³ A szentgalleni kaland halotthamvasztási motívuma is gyanút ébreszthet az etnikailag tiszta kalandozó csapatok feltételezésével szemben.³⁴ Az augsburgi csatában is — úgy tűnik — voltak a törzsszövetség seregében olyan idegen csapattestek, amelyeknek harcosait korbáccsal kényszerítették az ostromra.³⁵ Piligrim passauai püspök a pápához írt levelében beszámolva magyarországi térítésének sikereiről megemlíti — a 970-es évek közepén —, hogy „más szláv tartományok is készek a hitre”,³⁶ ami talán olyan Kárpát-medencei területekre történő utalás, amelyeken feltűnő volt a lakosság szláv részének túlsúlya.

Ennek az avaro-szláv népeességnek a továbbélését tanúsíthatná, hogy a Dél-Alföldön sok szláv eredetű helynév — bár ezek keletkezésének kora roppant nehezen határozható meg — található már igen korán (Csongrád, Zombor, Velnök, Kanizsa-Morotva, Rohonca stb.).³⁷

Feltevésünk mellett szólhat a magyar nyelv vallási és az egyházi életet tárgyzó szókészlete, amely néhány finnugor eredetű alapszó (imád, áld, ég, menny) mellett egy-két görög (érsek), latin (purgatórium, prédikál, templom, litánia), héber (sátán, ámen), olasz (pünkösöd) vagy német (püspök) szót tartalmaz. Ezek kivételével az összes többi e témakörbe vágó szó vagy a szlávból került nyelvünkbe (apáca, apát, pap, zarándok, dusnok, keresztény, szent, angyal, pokol, karácsony, keresztel, szentel, bérmál, vecsernye, csoda, hála, malaszt, zsolozsma, babona, tömjén, kereszt), vagy szláv mintára képzett tükörszó (üdvözül, húsvét), vagy — és ezt itt kiváltképp szeretnénk hangsúlyozni — török eredetű (ördög, harang, gyónás, bűn, kísértés, gyász, koporsó, gyertya, búcsú).³⁸ Talán nem túl nagy merészség megkockáztatni azt a kijelentést, hogy a magyar nyelv keresztény hitre és hitéletre vonatkozó speciális szókészlete zömében éppen a fent említett Kárpát-medencei avaro-szlávok nyelvéből kerülhetett a magyarba. Az ilyen arányú nyelvi átvétel alapfeltétele pedig mindenképp a szoros együttélés.³⁹

³⁰ KRISTÓ GYULA—H. TÓTH IMRE: A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 58 (1977). 16.

³¹ GOMBOS: i. m. 1469.

³² GOMBOS: i. m. 2200.

³³ GOMBOS: i. m. 2039.

³⁴ GOMBOS: i. m. 449.

³⁵ GOMBOS: i. m. 2616.

³⁶ FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I. Buda, 1829. 261.

³⁷ BOROVSKY SAMU: Csanád vármegye története 1715-ig. I. Bp. 1896. 15.

³⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. [főszerk. BENKŐ LORÁND] I—III. Bp. 1967—1976. címszavak szerint.; KÁNTOR JÁNOS: A Kárpát-medence gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai a IX. században. (szakd. kézirat) Szeged, 1979. JGyTF Tört. Tansz.

³⁹ RÓNA-TAS ANDRÁS: A nyelvrokonság. Bp. 1978. 286—287.

6. Ha pedig az ország déli részén éltek olyan — a honfoglalókkal elvegyült — népek vagy néptörödékek, amelyek a kereszténységet már régebben felvették, feltehető, hogy elsősorban ezek körében hódított híveket a hazánk területére beszivárgó bogumil eretnység.

István király nagyobb legendája tudósít arról, hogy az ige hirdetés a déli végeken ütközött a legkomolyabb akadályokba, ahol olykor — mint ezt Bonifác apát esete példázza — fegyverrel fogadták a katolikus egyház papjait.⁴⁰ Magyarázatul szolgálhat ez a hipotézis arra is, hogy István király miért hagyta az isztriai területről hazánkba vetődött szentéletű Zoerard-Andrást és Benedeket Pannonhalma környékén,⁴¹ az ugyanezen vidékről érkezett Gellértet Bakonybélben remetéskedni,⁴² amikor az ország térítőkben szűkölködött. András végül Nyitra vidékére került, Gellért pedig éppen a fent tárgyalt területre, vagyis olyan vidékekre, ahol a kereszténység már régebben gyökeret eresztett, s így a fejét felütő eretnység nagyobb veszélyt jelenthetett a fiatal magyar egyházra, mint a pogányság. A kiváló teológiai felkészültségű Gellért meg is felelt az egyház és a király herezis ellenes elvárásainak,⁴³ s bizonyára András is, aki Gellérttel állandó kapcsolatban állt,⁴⁴ hasonlóképp.

Gellért püspök egy utalása meggyőzhet bennünket arról, hogy valóban a korábbi „szláv térítés” területén kellett az egyháznak az eretnység elleni csatáját megvívnia. Miután Deliberációjában részletesen bemutatta az eretnekek tanait, viselkedését, s utalt az Aba Sámuel-kori államhatalom eretnekbarát politikájára, megjegyzi: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint a methodianisták segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön.”⁴⁵ Kik lehettek ezek a „methodianiste” szóval fémjelzett emberek, akik maguk nem voltak ugyan eretnekek, de — Gellért szerint — működésük révén mégis bábáivá váltak a herezisnek? Már 1910-ben rámutatott arra Morin Gellértről írott tanulmányában, hogy ezt a terminust szent Metód tanítványaira (disciples de Methodius) kell érteni;⁴⁶ annak a Metódnak a tanítványaira, akit e szavakkal panasztak be a pápánál a bajor papok: „az újonnan feltalált szláv írásaival kiszorította a latin nyelvet, a római tanítást és a hiteles szent iratokat, és a nép előtt megvetette tette azoknak a miséjét, evangéliumhirdetését és egyházi tevékenységét, akik azt latin nyelven végezték.”⁴⁷ Olyan papokról lehet tehát itt szó, kik a szláv liturgia szerint végezték a szertartásokat és szláv nyelven hirdették az igét a nyilvánvalóan szláv ajkú híveik számára.⁴⁸ Ezáltal az általuk pasztorált területeken akarva vagy akaratlanul elősegítették egy szláv nyelven terjedő eretnység gyors térhódítását.

7. Első pillantásra úgy tűnik tehát, hogy élesen elhatárolható a pogány magyar hitvilág a Kárpát-medencei eretnység tanaitól, s etnikailag is jól elkülöníthetők a pogányság és eretnység hívei egymástól. Ám e kérdés sokkal bonyolultabb. Gellért

⁴⁰ SRH II. 382.

⁴¹ SRH II. 357.; BOBA, IMRE: Saint Andreas—Zoerard: a Pole or an Istrian? Ungarn—Jahrbuch, 7 (1976). 65—71.

⁴² SRH II. 388, 472, 488.

⁴³ SRH II. 620—621.

⁴⁴ D (ms) 130v—131r, 142v—143r, 165v—166r.; BATHYAN: i. m. 239, 258, 296.; SILAGI: i. m. 140—141, 153, 178.

⁴⁵ D (ms) 46v.; BATHYAN: i. m. 99.; SILAGI: i. m. 51.

⁴⁶ MORIN, D. G.: Un théologien ignoré du XIe siècle: l' évêque—martyr Gérard de Csanád, O. S. B. Revue Bénédictine, 27 (1910). 521.; SZEGFÜ LÁSZLÓ: Az Ajtony-monda. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 40 (1972). 12.

⁴⁷ МЕН 202.

⁴⁸ Тот, Имре: Кирилло—Мефодиевские традиции в средневековой Венгрии. Palaeobulgarica—Starobulgaristika, 1(1977). № 4. 20—25.; Тот, Имре: Кирилло—Мефодиевские традиции в средневековой Венгрии. Вопросы Языкознания, 27(1978). № 5. 110—120.

határozottan állítja, hogy az eretnység térhódítása általános: „Az ördög gonoszsága ugyanis véghezvitte az egyetlen dolgot — írja —, ami hatalmában állt: tudniillik elragadta azt, amire Isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket megtanítottuk.”⁴⁹ E sorok egyértelműen tanúskodnak arról, hogy a frissen keresztelt magyarok széles tömegeire hatott az eretnek ideológia, a heretikus tanítás. Ugyanakkor Vata minden ízében pogány, a kereszténység minden változatát elvető lázadásának résztvevői sorában ott találjuk az eretnekeket is.⁵⁰ (Csak zárójelben jegezzük meg — hiszen a nevek önmagukban nem sokat árulnak el viselőjükről —, hogy a pogány magyar reakció két név szerint is megemlített figurája — Vata és Murtmur — török, illetve szláv nevet viselt.⁵¹)

Mivel magyarázható mégis, hogy e két nagyon is eltérő ideológia, tanaiban egymással is szembeállítható hitvilág hívei 1046-ban egymásra találtak, s közös nevezőre kerülve egységesen tudtak fellépni? Milyen indítékok alapján kovácsolódott eggyé Vata vallásilag és etnikailag is heterogén népe? Véleményünk szerint a kulcsot a bogumilizmus rendkívül radikális, szélsőségesen harcós antifeudális tanaiban kell keresni. Prédikátoraik szerint az állam ördögtől rendelt intézmény, a törvények feleslegesek, nincs szükség közhatalomra, fel kell számolni minden hivatalt, a kiváltságok hazugságra épülnek, nem kell adót fizetni sem úrnak, sem királynak, likvidálni kell a tiszttségviselőket, le kell számolni a képmutató püspökökkel és hazug papjaikkal, akik az ördög igéit hirdetik, le kell rombolni a templomokat, el kell égetni a Sátán jelképeit, a kereszteteket, a tized rablás, tehát bűn fizetni, az egyházi szertartások komédiázások, a böjt és vezekelés ostobaság, badarság a holtak lelkiüdvéért adományokat tenni az egyháznak, felesleges az eskü, és a kötelezettségek betartása butaság, stb.⁵² Ennyi is elég alkalmasint annak megvilágítására, hogy miért lehetett a talán nem is magyarok által terjesztett eretnőség a veszélyesebb ideológia, miért lehetett egy olyan lázadás programjának az alapja, amely a kialakuló magyar feudális állam ellen lángolt fel, s amelynek tömegerejét a pogánysághoz szító, az eretnőség teológiai tartalmát talán meg sem értő, lesüllyedésre ítélt, elszegényedett szabad magyarok alkották.

⁴⁹ D (ms) 46v; BATTHYAN: i. m. 99.; SILAGI: i. m. 51.

⁵⁰ SRH I. 341—342.

⁵¹ SRH I. 338, 342. — Újabban EUGEN GLÜCK a Dél-Alföld és a Tiszántúl honfoglaláskori népességének román voltát igyekszik kimutatni [Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII—X), Ziridava, 6 (1976). 73—87.; Contribuții cu privire la istoria părților Arădene în epoca ducatului lui Ahtum. Uo. 89—116.; Cîteva considerații preliminare privind lucrarea „Deliberatio” (sec. al. XI-lea), Uo. 10 (1978). 000—000.; Une source précieuse de l’histoire de la Roumanie: le manuscrit „Deliberatio” (XIe siècle), Revue Romaine d’Histoire, 18 (1978). 259—275.] Eredményei nem meggyőzőek, mert az általa felhasznált régészeti anyag [publikálva: Banatica, 1 (1971). 157—162.; Acta Musei Napocensis, 9 (1972). 555—564.; Banatica, 2 (1973). 403—416.; Tibiscum, 3 (1974). 159—163.; Banatica, 3 (1975). 131—143.; Ziridava, 6 (1976). 50—55.] etnikai meghatározása nem kielégítő; zömmel melléklet nélküli sírmezők feltehetően már keresztény temetkezései esetében ez különösen roppant körültekintést igényelne. Ugyanakkor az írásos források csak igen későn említenek románokat: Erdélyben a Barcaság területén [LUKINICH, EMERICUS: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Bp. 1941. 1—9.] és a Havasalföldön [ANDRONESCU, MARTA: Repertoriul documentelor Tării—Romanești publicate până azi I. (1290—1508). București, 1937.] a XIII. században, Moldvában pedig a XIV. században [Küküllői János és a névtelen minorita krónikája. (ford. GERÉB LÁSZLÓ. Bp. 1960. 74.] A Legenda maior sancti Gerardi (SRH II. 480—506.) vagy a Deliberatio (vö. 3. sz. jegyz.) nem tesz említést románokról.

⁵² Ангелов, Димитър: Богомилството в България. София, 1969. 227 skk. és elszórtan.

8. Az 1046 nyárutóján a kereszténységét feladó Vata⁵³ vezetésével kirobbant pogánylázadás rendkívül gyorsan szélesedett országos méretű antifeudális megmozdulássá. A pogányok és eretnekek ugyanazon tábor soraiban harcoltak az új rend minden — egyházi és világi — képviselője ellen. Szinte napok alatt szétzilálták Péter feudális államát, legyilkolták őt magát is híveivel együtt, de nem kímélték az általuk támogatott trónkövetelők híveit sem. Így vált a lázadók áldozatává az I. András párhívének számító Gellért püspök és kísérete, jóllehet éppen az érkező hercegek üdvözlése végett siettek Budára.⁵⁴

A feudalizmus erői azonban sokkalta komolyabbak voltak már, semhogy a lázadók egy csapásra elsöpörhették volna azokat. A Vazul-fiak színleg egyetértettek ugyan az elégedetlenekkel, hiszen ez a hatalom megszerzését biztosította számukra, de amint biztosan tarthatták kezükben a jogart, változtattak politikájukon. Nem véletlenül nyerte el I. András az utókortól az „albus et catholicus” jelzőt: „Megparancsolta tehát — a krónikás szerint — egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, amit előbb engedélyezett nekik, térjenek vissza Krisztus igaz hitére, és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre szent István király oktatta őket.”⁵⁵ A krónika rendkívül árnyalt kifejezése, hogy ti. a lázadókat „ad veram Christi fidem” serkenti, nem hagy kétséget az iránt, hogy a király erős kézzel sújtott le a „Krisztus nem igaz vallását” hirdetőkre, azaz a pogányok mellett az eretnekekre is⁵⁶

Talán a magyarországi keresztényellenes lázadások visszhangjaként döntött úgy 1062 körül a spalatói zsinat is, „hogy ezentúl senki ne merje szláv nyelven szolgálatni a szentségeket, hanem csak latinul vagy görögül, és azon a nyelven senkit se szenteljenek fel pappá. Azt is mondták, hogy a gót [glagol] betűket valami Metód nevű eretnek találta fel, aki azon a szláv nyelven hazugul sokat írt a katolikus hit tanai ellen, amiért is, mint beszélük, Isten ítélete őt hirtelen halálra kárhoztatta.”⁵⁷

9. Összegzésképpen megállapíthatjuk tehát — elsősorban vallás- és egyháztörténeti megfontolások alapján —, hogy a Dél-Alföldön a honfoglalást megelőzően egy olyan népcsoport élt, amelynek domináns etnikai összetevői az egymással elvegyült avarok és szlávok voltak; számukra politikai keretet az ún. „megalé Moravia” adott Szvatopluk fejedelemsége és szent Metód egyházi fősege alatt. Ezeket az avaro-szlávokat a honfoglaló magyarok nem írtották ki és nem üzték el, hanem közéjük telepedve alávetették őket. Így a honfoglalást követő másfél évszázad alatt a magyarsággal olyan szoros szimbiózisban éltek, hogy az 1046-os nagy antifeudális felkelésben már valamennyi alávetett, vagy alávetésre ítélt népelem — ki pogány ideológia, ki eretnek agitáció hatására — egységesen léphetett fel, etnikai determináltság nélkül, a számára fokozott terhet jelentő — bár ebben a szakaszában határozottan a társadalmi haladást képviselő — feudalizmus ellen.

⁵³ SRH I. 337—338. „primus inter renatos”.

⁵⁴ SZEGFŰ: i. m. (1976). 96.

⁵⁵ SRH I. 344.

⁵⁶ Az 1046-os pogánylázadás és a dukátus megszervezésének szükségszerű kapcsolatáról I. KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 69—71.

⁵⁷ FEJÉR: i. m. 397—398.

László Szegfű

LE PEUPLE DE VATA

L'auteur affirme que la population avaro-slave de la partie sud de la Grande Plaine hongroise survécut à la conquête du pays par les Hongrois et, assimilée à ceux-ci, devint la partie intégrante de l'ethnogenèse hongroise. Aux Xe et XIe siècles ce fut avant tout l'hérésie bogomile qui se répandit parmi cette population avaro-slave, assujettie par les Hongrois et chrétienne en majorité. Dans les révoltes éclatées au XIe siècle (en 1046 et 1061) contre l'organisme de l'Église et de l'État hongrois en voie de formation, les païens et les hérétiques figurent déjà également, sans égard à l'appartenance ethnique ce qui prouve, en dehors de ce qui est dit ci-dessus, aussi le caractère antiféodal général de ces mouvements. (Vata fut, au XIe siècle, le chef des païens de Hongrie.)

Л. Сегфю

ОБ УЧАСТНИКАХ ВОССТАНИЯ ВАТЫ

Автор полагает, что аvaro-славянское население Южной Низменности пережило обретение венграми родины, и смешиваясь с венграми оно стало органической частью венгерского этногенеза. В X—XI вв. именно среди этого — венграми подчиненного и в большинстве христианского — населения распространилось богомилство. В восстаниях XI в., которые были подняты против формирующихся органов венгерского государства и церкви, как язычники так и еретики принимали участие независимо от этнической принадлежности. Это не только доказывает выше сказанные, но и подчеркивает общий антифеодальный характер восстаний XI в.

MEGJEGYZÉSEK KÁLMÁN KÜLPOLITIKÁJÁHOZ*

I. László uralkodásának vége felé — a korábbi évtizedek defenzív jellegű külpolitikájához képest — jelentős változás következett be a magyar királyság külkapcsolataiban. A XI. század kilencvenes éveitől kezdve ugyanis a megerősödött magyar állam Közép-Kelet-Európában a nemzetközi élet aktív szereplőjeként, kezdeményező alakítójaként lépett fel. Ez részben a szomszédos országok belügyeibe való sorozatos beavatkozásokban, részben pedig a királyi hatalomnak idegen területek fölé történő kiterjesztésében nyilvánult meg. Emellett a magyar külpolitika irányítói számára továbbra is fontos feladatot jelentett egyrészt az investitúraharc alakulásának figyelemmel kísérése, másrészt az idegen behatolási kísérletek visszaverése.

A magyar expanziós törekvések mind László, mind Kálmán uralkodása idején a legkarakterisztikusabban az Adria irányában jelentkeztek. Első lépésként László — beavatkozva a horvát belviszályokba — 1091 nyarára megszerezte magának Horvátországot.¹ Minden bizonnyal a magyar uralkodó tervei között szerepelt ekkor Dalmácia elfoglalása is, de ennek a lépésnek megtételére már a kumánok (kunok) Kelet-Magyarországot végigdúló és felprédáló betörése miatt nem kerülhetett sor.² László — miután Horvátország élére királyként Álmost helyezte³ — a kumánok ellen vonult seregével.⁴ A horvátországi magyar foglalás bizonyos bizánci jogigények mellett elsősorban pápai érdekeket sértett, mivel 1076-ban Zvonimir horvát fejedelem VII. Gergely pápától kapott királyi címet és koronát, s a pápa legátusa kezéből hűbérként vette át Horvátországot és Dalmáciát.⁵ László hódítása a pápai hűbéruraság végét jelentette Horvátországban. A magyar és a pápai érdekeknek ez az összeütkö-

* E tanulmány az 1978 elején „Magyar—bizánci kapcsolatok a XII. században” címmel elkészült kandidátusi értekezésünk I. fejezetének némileg rövidített változata.

¹ FRAKNÓI V.: Szent László levele a montecassinói apáthoz. Értekezések a történelmi tudományok köréből XIX/8. Bp. 1901. 4.; Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae I. Red. M. KOSTRENIĆ. Zagrabiae 1967. 161. sz., II. Red.: T. SMIČIKLAS. Zagrabiae 1904. (továbbiakban: C I—II.); H. KLAUH; Historia Salonitana Maior. Bеоград 1967. 111.; E. SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum I—II. Bp. 1937—1938. (továbbiakban: SRH)I. 406. — A foglalás datálására ld. pl. PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899. 2 156—157.; GYÖRFFY GY.: A „lovagszent” uralkodása (1077—1095). Történelmi Szemle 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 558.

² DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 86.

³ C I. 161. sz.

⁴ SRH I. 412—414.

⁵ Erre ld. pl. HÓMAN B.—SZEKFI GY.: Magyar történet I. Bp. 1939.⁶ (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 338—342.; J. Ферлуга: Византиска управа у Далмацији. Београд 1957. (továbbiakban: FERLUGA 1957.) 123.; H. П. Соколов: Образование венецианской колониальной империи. Саратов 1963. (továbbiakban: SZOKOLOV 1963.) 222.; N. KLAJČ: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1971. (továbbiakban: KLAJČ 1971.) 361—394.

zése volt egyik oka annak, hogy ekkor a magyar király elfordult Rómától, s IV. Henrik német császár felé közeledett.⁶

A szakirodalomban elterjedt az a felfogás, mely szerint 1091-ben az április 29-i lebunioni csata után a baszileusz (a bizánci császár) uszította volna a kumánokat Magyarországra az Adria felé törő magyar expanzió miatt.⁷ Teljességgel ez a lehetőség nem tagadható, a valóságban azonban egyetlen forrás sem támasztja alá ezt a nézetet. Anna Komnéné, aki a korabeli kútfők közül legrészletesebben foglalkozik a lebunioni csata előzményeivel, az ütközet lefolyásával, a kumánok szereplésével és elvonulásuk körülményeivel, egyetlen szóval sem tesz említést arról, hogy Magyarország ellen bármiféle egyezség jött volna létre a baszileusz és a kumánok között.⁸ Hazai forrásunk szerint is maga László a kumánok betörése miatt nem bizánci, hanem orosz területre indított bosszuló hadjáratot 1092-ben.⁹ Véleményünk szerint a kumánok 1091-i támadása s az ezt követő betöréseik mögött a kumánok Bizánctól teljesen független vállalkozását kell látnunk, amelynek lényegi célja Kelet-Magyarország, főleg pedig Erdély birtokba vétele volt. László ún. kunok elleni harcainak fő mozgató rugóját éppen e veszély elhárítása képezte.¹⁰ Bizánc valóban tartott a magyarok területi terjeszkedésétől, s ha nem is nézte jó szemmel a befolyási, hatalmi érdekszférájába tartozó Horvátország elfoglalását, a császárság elsősorban a tőle formálisan függésben levő — a birodalom részének tekintett — Dalmáciát féltette a magyaroktól. A további magyar előrenyomulás megakadályozására, illetve a dalmáciai bizánci uralom biztosításának érdekében 1091-ben I. Alexiosz bizánci császár melfi Gottfried, normann comes és bizánci szebasztosz vezetésével normann zsoldosokat küldött a dalmát városokba. A zsoldos csapatok 1093-ig maradtak Dalmáciában, ahol biztosították a közvetlen bizánci uralmat a városok és a szigetek felett. Kivonulásuk után is a dalmát területeken változatlanul érvényesült a bizánci császár hatalma.¹¹ Így 1091 és 1095 között zárai oklevelekben Alexiosz uralkodása szerint kelteztek.¹²

László nem is tett kísérletet a dalmát területek megszerzésére. Uralkodása hátralevő néhány évének külpolitikáját a kumánokkal vívott harcok mellett oroszországi hadjárata (1092), a lengyel (1093) és a cseh (1095) belviszályokba való beavatkozása fémjelzik.¹³ Álmos azonban mint horvát király — IV. Henrik 1096-i levele szerint — a görögök ellen szándékozott vonulni, de ettől a német császár érdekében elállt.¹⁴ Úgy látszik, hogy Álmos — feltehetően 1095-ben — a dalmát városok elfoglalását tervezte,¹⁵ ami már Velence érdekeinek eleve nébe is vágott. Az ellenfeleitől szoronga-

⁶ Ehhez ld. FRAKNÓI: i. m. 15.: HÓMAN 1939. 342—345.; GYÖRFFY 1977. 560.

⁷ MARCZALI H.: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). SZILÁGYI S. (szerk.): A magyar nemzet története II. Bp. 1896. (továbbiakban MT) 166.; HÓMAN 1939. 342.; MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. (továbbiakban: MORAVCSIK 1953.) 71.; FERLUGA 1957. 125.; GYÖRFFY 1977. 559.

⁸ B. LEIB: Anne Comnène, Alexiade I—II. Paris 1967., III. Paris 1945. (továbbiakban: LEIB II—III.) II. 127—146.

⁹ „Ezek után pedig a dicső király megtámadta Oroszországot azért, mert a kunok az ő tanácsukra törtek Magyarországra.” SRH I. 414. — Ebben az időben a polovecek (kumánok, kunok) a halicsi Gyerebovi urának, Vaszilko fejedelemnek voltak szövetségesei. Ld. В. Т. Пауто: Внешняя политика Древней Руси. Москва 1968. (továbbiakban: PASUTO 1968.) 117.; GYÖRFFY 1977. 560.

¹⁰ A trónját veszített Salamonnal szövetségben Kutesk „kun” vezér is Erdély elfoglalására tört (SRH I. 408.). Ehhez ld. még MT 168., 172.

¹¹ Ld. HÓMAN 1939. 342—343.; FERLUGA 1957. 125—126.

¹² C. I. 161. sz., 164. sz., 165. sz.

¹³ MT 176.; PAULER: i. m. 160., 173—174.; DEÉR: i. m. 83.; HÓMAN 1939. 345.; PASUTO 1968. 52—54.

¹⁴ A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III. Bp. 1937—1938. (továbbiakban: G) 2271.

¹⁵ Így véli pl. MT 190.; PAULER: i. m. 199.; DEÉR: i. m. 93.; HÓMAN 1939. 344.

tott s 1095-ben a dózsétól is segítséget remélő német uralkodó nyilvánvalóan elsősorban a köztársaság dalmát igényeire való tekintettel beszélte le Álmost a görög uralom alatt álló dalmát területek elleni akciójáról.¹⁶ Mindenesetre az Adria felé irányuló magyar expanzió Magyarországot szembeállította a pápasággal, Velencével és Bizánccal.

1095 nyarán meghalt László és a dalmáciai hódítás az új uralkodóra maradt. Az a tény, hogy amíg Álmost horvát királlyá tette meg László, Kálmánt viszont püspöknek szánta,¹⁷ világosan mutatja, hogy a király utódának Álmost jelölte. Kálmán azonban nem fogadta el László döntését, és Lengyelországba menekült, de a király halála körüli időben hazatért.¹⁸ Újabb kutatás bizonyította, hogy Kálmán királlyá koronázása csak 1096-ban történt meg.¹⁹ Szerintünk ez annak jele, hogy Álmos és bátyja között a főhatalomért vívott harc csaknem egy évig eltartott, s ennek során az erőviszonyok végül is Kálmán javára alakultak kedvezően. A két trónaspiráns és a mögöttük felsorakozott társadalmi erők küzdelme lényegében ekkor kompromisszummal zárult, amennyiben Kálmán megszerezte ugyan a királyi koronát, de Álmos lett az ország egyharmadára kiterjedő dukátus,²⁰ ami a tényleges politikai hatalom szempontjából jelentősen felülmúlta a László által elfoglalt horvát királyságot, s a hercegség Álmost forrásaink szerint az ország második emberévé tette.²¹ Egyéb tényezők mellett a dukátus elnyerése is hozzájárult ahhoz, hogy Álmos még hosszú évekig folytathatta harcát a királyi korona megkaparintása érdekében. Álmos és Kálmán első küzdelme 1096 nyarára eldőlt, mert ekkor már több forrásunk is Kálmánt tekintette az ország királyának.²² Az a szoros — baráti és szövetségi — kapcsolat, amely IV. Henrik 1096. évi levele szerint a magyar herceg és a német császár között fennállt,²³ természetesen Kálmán megtagadta Kálmán magatartását a pápaság és a császárság harcában. Ehhez II. Orbán pápa 1096 júliusi levele is segédkezet nyújtott a püspöknek nevelt magyar király számára.²⁴ Kálmán — Álmos németbarátságával szemben — az investitúraharcban mindvégig pápapárti politikát folytatott. Ez lett külpolitikája egyik legszilárdabb eleme. Ezt bizonyítja többek között normann házassága,²⁵ 1106. évi guastallai nyilatkozata,²⁶ Kuno kardinális 1112-i és Dietrich pápai legátus 1115-i magyarországi fellépése V. Henrik német—római császár ellen.²⁷

1096 nyarán és őszén a keresztshadak átvonulása jelentette a legnagyobb problémát az ország számára. Kálmán a leghatározottabban szembeszállt és leszámolt azokkal a kereszties tömegekkel, amelyek kárt okoztak a királyságnak, s a keserű tapasztalatok után Bouillon Gottfried seregét is csak kellő biztosítékok és óvintézkedé-

¹⁶ IV. Henrik helyzetére ld. G. M. v. KNONAU: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.* Bd. IV. Leipzig 1903. 453—456., 474—476., VI. Leipzig 1907. (továbbiakban: KNONAU IV—VI.); DEÉR: i. m. 92—93.; K. HAMPE: *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer.* Heidelberg 1968.¹² 76—80.

¹⁷ SRH I. 419., II. 79.; C I. 161. sz.

¹⁸ SRH I. 419—420.

¹⁹ GYÖRFFY GY.: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. *Történelmi Szemle* 1967. (továbbiakban: GYÖRFFY 1967.) 50.

²⁰ SRH I. 126., 421. — Erre ld. még KRISTÓ GY.: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 109.

²¹ G 225., 872. — Ld. még PAULER: i. m. 177.

²² G. FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* II. Budae 1829. (továbbiakban: CD II.) 13.; G 42., 414., 870. stb.

²³ G 2271—2272.

²⁴ CD II. 13—15.

²⁵ G 943., 976—977., 2060., 2157—2158.

²⁶ G 74., 267., 445., 524—525., 1156., 1265., 1575., 1963., 2037., 2259.

²⁷ G 226., 872. — Kuno és Dietrich legátusok tevékenységére ld. BALICS L.: A római katolikus egyház története Magyarországon II. Bp. 1888. 75., 96.; KNONAU IV. 316., 329—330.

sek mellett engedte át az országon.²⁸ Magyarországon és Bizáncban egyaránt nagy bizalmatlansággal fogadták a kereszties seregeket. I. Alexiosz, aki egyébként sem kereszties hadakat, hanem csak zsoldos csapatokat kért a Nyugattól a besenyők és a szeldzsuk-törökök ellen,²⁹ attól tartott — különösen a normann részvétel miatt —, hogy a keresztiesek birodalma elfoglalását tervezik.³⁰ 1096 nyarán Magyarországon is volt olyan pillanat, amikor egyes kalandor kereszties vezérek Kálmán királyságának a megszerzésére gondoltak, és emiatt a magyar uralkodó már az Oroszországba való menekülést is számításba vette.³¹ S ha a keresztiesek túlkapásai ellenében helyi magyar (zimonyi) és bizánci (belgrádi) szervek között együttműködés is alakult ki,³² mindez mégsem mozdította elő a magyar királyság és a bizánci császárság közeledését ebben az időszakban. Sőt forrásaink éppen arról tanúskodnak, hogy 1096-ban és 1096—1097 fordulóján I. Alexiosz magyar támadásoktól is féltette a bizánci területeket!³³ A Duna menti helyi összecsapások mellett feltehetően Dalmácia miatt aggódhatott a bizánci uralkodó, s nem is ok nélkül, hiszen forrásaink alapján 1096—1097 fordulóján Kálmán Horvátországban ismét helyreállította a magyar fennhatóságot, melyet — a magyarországi belviszályokat és a kereszties hadjárat nyújtotta lehetőségeket kihasználva — Péter király rövid uralma 1096-ban kérdésessé tett. Péter legyőzése után 1097 tavaszán a magyar király hódítása már elérte a tengerpartot,³⁴ ezt jelzi Tengerfehérvár birtokba vétele.³⁵ Bizánc Közép-Dalmácia megtartása érdekében a magyarokkal szemben ellenlépésre szánta rá magát, s mivel a császárság a kereszties hadjárat miatt saját akcióra képtelen volt, ezért 1097-ben Alexiosz a dalmát városok és szigetek igazgatását és védelmét a velencei dózséra mint császári prótoszebasztoszra bízta.³⁶ Trau és Spalato is ekkor fogadott hűséget Velencének.³⁷ 1097 és 1103 között Közép-Dalmácia — Tengerfehérvár kivételével — ténylegesen velencei uralom alatt állott.³⁸

1097 tavaszán Kálmán — pápai közvetítéssel — feleségül vette annak a szicíliai normann grófnak, Rogernak egyik leányát,³⁹ aki a német császár ellenében II. Orbán pápa leghűségesebb szövetségesei közé tartozott.⁴⁰ A magyar uralkodónak a házassága

²⁸ Erre ld. PAULER: i. m. 191—199.

²⁹ Ld. F. CHALANDON: Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles I. Alexis Ier Comnène (1081—1118). Paris 1900. (továbbiakban: CHALANDON 1900.). 131—132., 155—165.; G. OSTROGORSKY: Histoire de l'état byzantin. Paris 1969. 382—383.

³⁰ LEIB III. 160.

³¹ G 40—41., 224.

³² G 36—38. — Ehhez ld. J. Kалуж: Подаци Алберта Ахенског о угарско—византијским односима крајем XI века. Зборник Философског Факултета X/1. Београд. 1968. (továbbiakban: KALIC 1968.) 185—186.

³³ LEIB III. 160.; G 2035.

³⁴ MT 200.; PAULER: i. m. 200.; DEÉR: i. m. 93—94.; KLAIC 1971. 511—512.

³⁵ G 976—977., 2158.

³⁶ FERLUGA 1957. 126—127. — Ekkor vette fel I. Vitale Michieli velencei dózse — a bizánci császár közreműködése és engedélye nélkül — a Dalmácia és Horvátország hercege címet. Ld. R. CESSI: Storia della Repubblica di Venezia I—II. Milano—Messina I. 1968. 133. Ez természetesen világosan kifejezésre juttatta a horvát és a dalmát területekre vonatkozó velencei igényeket.

³⁷ C I. 167. sz., 168. sz.

³⁸ FERLUGA 1957. 126—127.

³⁹ G 976—977., 2157—2158. — Kálmán első feleségének Buzilla neve tévedés (ld. MÁLYUSZ E.: Walther Holtzmann, Maximilla regina, soror Rogerii regis. Levéltári Közlemények 1964. 253—254.). Újabb vélekedés szerint Feliciának hívták a normann hercegnőt (VAJAY SZ.: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: HORVÁTH J. és SZÉKELY GY. Bp. 1974. 350., 351. 48. jegyz.).

⁴⁰ F. CHALANDON: Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile I. Paris 1907. (továbbiakban: CHALANDON 1907.) 301., 347.

ily módon kifejezetten pápabarát és német császárellenes töltetű volt,⁴¹ de ugyanakkor Velence — és talán Bizánc — ellen is irányult, hiszen a normannok potenciálisan mindkettőnek ellenfelei voltak.⁴² Egyelőre azonban a normann dinasztikus kapcsolat nem vitte előbbre a magyar király számára Dalmácia megszerzésének ügyét. Kálmán leállt a további foglalással, s 1098-ban a pillanatnyi területi status quo alapján barátsági szerződést — *conventio amicitiae*-t — kötött a velencei dózsával, a szerződésben azonban a magyar uralkodó megkérdőjelezte azt, hogy a velencei dózse jogosan viseli-e a Dalmácia és Horvátország hercege címet.⁴³ Ez nyilvánvalóan a Dalmáciára és Horvátországra vonatkozó velencei hatalmi igények kétségbe vonását jelezte magyar részről.

Valószínűleg ekkor az érlelődő belpolitikai válság — Álmos és pártja mozgolódása — tartotta vissza Kálmánt a Velencével való nyílt konfrontáció vállalásától. 1098-ra tehető ugyanis a király és a herceg újabb konfliktusa.⁴⁴ Álmos elérkezettnek látta az időt arra, hogy megszerezze magának a királyi hatalmat, mert a dukátusi méltóság nem elégítette ki a herceg ambícióit. Pedig gyér forrásaink is azt bizonyítják, hogy Álmosnak mint a dukátus urának igen komoly hatalom volt a kezében, melyet Kálmánnak is tekintetbe kellett vennie. Az Albericus-féle törvények például külön szólnak a herceg területéről és tisztségviselőiről.⁴⁵ Arról is tudunk, hogy a dukátushoz tartozó vidéken örökös nélkül maradt birtokot Álmos herceg adományozott el.⁴⁶ Külpolitikai problémák rendezésében is jelentős szerep jutott Álmosnak. Így 1096-ban minden bizonnyal a királlyal együtt a herceg is fedezte és ellenőrizte a keresztesek átvonulását az országon.⁴⁷ 1096—1097 fordulóján a magyar—normann dinasztikus kapcsolat létrehozásakor Álmos is kezességet vállalt Kálmánért a szicíliai Roger gróf követei előtt.⁴⁸ De nemcsak Álmos vágyott többre, hanem azok a „békétlenkedő” párhívei is, akik a hercegnek adott tanácsaikkal hozzájárultak az ellentétek kiújulásához. Tiszavárkonynál már szemben állottak egymással a rex és a dux seregei, de harc helyett a király és a herceg végül is megegyeztek.⁴⁹ Feltehetően a szemben álló erők egyensúlya, amely egyik fél számára sem ígért könnyű sikert, készítethette a riválisokat a kibékülésre.⁵⁰

1099 tavaszán már újból külpolitikai kérdések foglalkoztatták Kálmánt, aki először az orosz fejedelmek viszályaiba, majd a cseh pártharcokba avatkozott be. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem fellépett a központi hatalomtól függetlenedni akaró volhíniai Vlagyimír, valamint a halicsi Przemysl és Tyerebovl urai ellen. A kijevi uralkodónak sikerült Dávidtól, a vlagyimíri fejedelemtől elvennie területét, de a przemysli és a tyerebovli fejedelmektől, Volodártól és Vaszilkótól viszont vereséget szenvedett. Ellenük kérte Szvjatopolk a magyar király segítségét; Kálmán serege azonban

⁴¹ MT 201—202.; CHALANDON 1907. 350—352.; HÓMAN 1939. 348.

⁴² DEÉR: i. m. 93.; HÓMAN 1939. 349.; KLAÍČ 1971. 511. — A házasság Bizánc-ellenes élet elveti: GY. SZÉKELY: *La Hongrie et Byzance aux Xe—XIIe siècles*. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1967. 308.

⁴³ C II. 1. sz. — A magyar—velencei egyezmény létrejöttének ideje bizonytalan: az 1097-es és az 1098-as év egyaránt szóba jöhet. Szerintünk a megállapodás megkötésére a legnagyobb valószínűséggel 1098 első felében került sor.

⁴⁴ HÓMAN 1939. 349., 362.

⁴⁵ ZÁVODSZKY L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. 184—185.

⁴⁶ R. MARSINA: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislaviae 1971. 71.

⁴⁷ SRH I. 422.

⁴⁸ G 976., 2158.

⁴⁹ SRH I. 422—423.

⁵⁰ MOLNÁR E.: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. Bp. 1949.² 316.

Przemysł alatt Dávidnak és kumán szövetségeseinek hadaival szemben alulmaradt.⁵¹ Kálmán és Szvjatopolk przemysłi kudarca az oroszországi feudális széttagolódás erőinek malmára hajtotta a vizet, s hozzájárult a kijevi orosz állam részekre hullása folyamatának fokozódásához. A magyar király objektíve a kijevi állam egységének helyreállításán fáradozó Szvjatopolk fejedelmet támogatta a feudális széttagolódás tendenciáját képviselő részfejedelmekkel szemben.⁵² Ily módon semmiképpen sem szabad szerintünk Kálmán 1099-i oroszországi szereplését az ún. „haszontalan, de főképpen igazságtalan és értelmetlen”, illetve „hódító” jellegű halicsi hadjáratok közé sorolni.⁵³

Röviddel ezután — még 1099 első felében — Kálmán a cseh fejedelem, II. Brětislav ellen a morva hercegek oldalán akart beavatkozni a cseh trónviszályokba, és ezért seregével felvonult az Olšava határfolyóhoz, ahol azonban végül is tárgyalások eredményeképpen békét és barátságot kötött a cseh uralkodóval.⁵⁴

A századforduló után a magyar király figyelme újból az Adria felé fordult; erre vall, hogy 1102-ben Tengerfehérvárott horvát királlyá koronáztatta magát.⁵⁵ Ezekben az években azonban Kálmán külpolitikailag meglehetősen elszigetelődött. A dalmáciai magyar expanzió miatt kezdetől fogva szemben állt vele Bizánc és Velence, ugyanakkor a német császár Álmos szövetségese, az új cseh fejedelem, Bořivoj pedig IV. Henrik híve volt. 1104 nyarán Álmos feleségül vette Szvjatopolk kijevi uralkodó egyik leányát, Predslávát,⁵⁶ de a herceg e házasság révén rokonsági kapcsolatba került III. Bolesław lengyel fejedelemmel is, aki 1103 óta a kijevi uralkodó egy másik leányának férje volt.⁵⁷ 1105-ben Kálmán a trónkövetelő Svatopluk érdekében beavatkozott a cseh trónviszályokba, Svatopluk akciója azonban egyelőre kudarcot vallott,⁵⁸ s így Kálmánnak ebben az irányban nem sikerült a „diplomáciai blokádot” áttörnie.

Ebből a külpolitikai szorítógyűrűből a magyar király a Bizánccal kötött szövetség révén került ki. 1104—1105 fordulójára tehetően I. Alexiosz császár feleségül kérte a társuralkodónak maga mellé vett Jóannész fia számára László király leányát, Piroskát, akit Eumathiosz Filokalész szebasztosz vezetésével valószínűleg 1105 első felében bizánci követség vitt Konstantinápolyba, ahol Eiréné néven lett a társcsászár felesége.⁵⁹ Jogos az a feltevés, hogy e házasság létrehozása mögött Bizánc részéről

⁵¹ HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 55—65., 75—76.; SRH I. 423—426.

⁵² PASUTO 1968. 53—54.

⁵³ ELEKES L.—LEDERER E.—SZÉKELY GY.: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. (a vonatkozó rész LEDERER E. munkája) 95., 98. — Forrásokkal egyáltalán nem igazolható az a vélemény, amely szerint „Kálmán... meg akarta szerezni a halicsi fejedelemséget” (N. A. SZIDOROVA: Világtörténet III. Bp. 1963. 440.). Hasonlóan UNGER M.—SZABOLCS O.: Magyarország története. Bp. 1974. 23.

⁵⁴ PAULER: i. m. 206.; HÓMAN 1939. 351.

⁵⁵ Erre ld. pl. MARCZALI H.: Az Árpádok és Dalmácia. Értekezések a történeti tudományok köréből XVII. Bp. 1898. 76.; GYÖRFFY 1967. 49.; KALIC 1971. 513.

⁵⁶ HODINKA: i. m. 67.

⁵⁷ Historia Polaki (főszerk.: I. MANTEUFFEL) I. do roku 1764. Cześć I. Do połowy XV w. Warszawa 1958. (továbbiakban: Hist. Pol.). 220.; PASUTO 1968. 46.

⁵⁸ A. BACHMANN: Geschichte Böhmens I. Gotha 1899. 282.; PAULER: i. m. 206.

⁵⁹ Θεόδωρος Σκουταριώτης: Σύνοψις χρονική. N. K. SATHAS (ed.): Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη VII. Venetia—Paris 1894. 181—182. — Hazai (SRH I. 439.) és bizánci (A. MEINEKE: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae Bonnae 1836. 9.) források adatai egyértelműen cáfolják azt a nézetet, amely szerint Piroška—Eiréné nem László, hanem Kálmán király leánya lett volna (vö. K. J. HEILIG: Ostrom und das deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts. Monumenta Germaniae Historica IX. Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I. Stuttgart 1973.³ 238.). A házasságkötés idejét nem ismer-

a normann kérdés húzódtott meg. A kereszties vezérek által 1097 elején I. Alexiosz császárnak tett hűségskü ellenére a normann Bohemondé lett 1098-ban Antiochia, melyet a baszileusz is meg akart szerezni. Ezért az antiochiai fejedelemség és Bizánc között csakhamar fegyveres összecsapásokra került sor, s 1104 végén Bohemond, Antiochia fejedelme Nyugatra távozott, hogy onnan indítson nagyszabású támadást a császárság ellen. Célja a bizánci birodalom elfoglalása volt.⁶⁰ A baszileusz nyilvánvalóan el akarta kerülni, hogy a normann házassági kapcsolattal rendelkező Kálmán és Bohemond között szövetség alakuljon ki a birodalom ellen.⁶¹ Piroska bizánci házassága, melynek révén Kálmán a bizánci császár szövetségese lett, egyértelműen mutatja Magyarország nemzetközi tekintélyének megnövekedését.

A magyar király tehát feladta az addig nem gyümölcsöző normann kapcsolatokat, amelyek helyére magyar—bizánci együttműködés lépett. Ez egyrészt azzal a következménnyel járt, hogy szétpattant a Magyarországot fojtogató külpolitikai elszigeteltség gyűrűje, másrészt Kálmán hozzákezdhetett az 1103-ban Bizánc közvetlen fennhatósága alá ismét visszakerült dalmát területek hódoltatásához, amelyet természetesen Bizánc és a normannok adriai terjeszkedésétől ugyancsak rendkívül aggodó Velence kényszeredetten vettek tudomásul. 1105-ben Kálmán birtokába kerültek a dalmát városok (Zára, Trau, Sebenico, Spalato) és a szigetek.⁶² A dalmát uralmi viszonyoknak ezt a megváltozását a pápasággal az 1106 októberi guastallai, a főpapkinevezési jogról lemondó nyilatkozata révén sikerült Kálmánnak elfogadtatnia.⁶³ A sikeres dalmát foglalás nyomán 1105-ben Kálmán felvette a Magyarország, Dalmácia és Horvátország királya címet.⁶⁴ ugyanakkor négyéves kisfiát, Istvánt — mintegy uralkodótársként — királlyá koronáztatta.⁶⁵

Nyilvánvaló, hogy Kálmánnak ez a lépése, amellyel a trónutódlás kérdését akarta fia javára rendezni, érzékenyen érintette Álmos herceg hatalmi igényeit. Nem lehet véletlen az, hogy ekkor — feltehetően 1105—1106 fordulóján táján — a herceg IV. Henrikhez távozott.⁶⁶ A német császár azonban a saját fiával kirobbant súlyos belháború miatt nem volt abban a helyzetben, hogy Álmos ügyét felkarolhatta volna.⁶⁷ Álmos ezért kénytelen volt 1106-ban német földről eredmény nélkül hazatérni,⁶⁸ de csakhamar újból külföldi pártfogó után nézett. Ezért — még ugyancsak 1106-ban — Lengyelországba távozott, ahol sógora, III. Bolesław a trónkövetelő mellé állt. Ebben a lépésében — a rokoni kapcsolat mellett — az a gondolat vezethette a lengyel uralkodót, hogy a német császárság keleti expanziójával szembeni harcához Álmos trónra

Jük. De ha Bizáncot a dinasztikus kapcsolat létesítésére valóban Bohemond tervezett támadása kivédésének szándéka vezérelte — s ebben a későbbi események miatt nincs okunk kételkedni —, akkor a házasság 1104 vége előtt nem jöhetett létre, mivel Bohemond 1104 legvégén indult Antiochiából Itáliába. Tudjuk viszont, hogy Piroska és Jóánnész nászából 1106 tavaszán már ikergyermekek születtek (ld. MORAVCSIK Gy.: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor. A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei. Bp.—Konstantinápoly 1923. 7.), így legelfogadhatóbbnak az 1105 első felére történő datálás látszik számunkra.

⁶⁰ Erre ld. pl. CHALANDON 1900. 184—236.; OSTROGORSKY: i. m. 384—386.

⁶¹ Hasonlóan vélekedik pl. MORAVCSIK 1953. 72.; SZÉKELY: i. m. 308.

⁶² C II. 10. sz., 391—393.; SRHI. 126., 182—183., 426.; G 60., 687., 1172., 2225—2226. — A vonatkozó irodalomra ld. pl. PAULER: i. m. 207.; DEÉR: i. m. 96.; HÓMAN 1939. 357.; M. МАРКОВИЇ: Два нагписа из Задра. Зборник Радова Византолошког Института 2 (1953) 108., 101.; MORAVCSIK 1953. 72.; FERLUGA 1957. 127.; GYÖRFFY 1967. 49.

⁶³ Ld. pl. HÓMAN 1939. 358.; GYÖRFFY Gy.: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közlemény 1970. 154.

⁶⁴ C II. 15., 391., 392.

⁶⁵ C II. 392.

⁶⁶ PAULER: i. m. 210.; HÓMAN 1939. 362.

⁶⁷ Erre ld. HAMPE: i. m. 83—86.

⁶⁸ SRHI. 426.

helyezésével a maga oldalára állíthatja Magyarországot. III. Boleslaw fegyveres segítséget nyújtott Álmosnak, akinek sikerült is betörnie az országba s birtokba vennie Abaujvárt. Ezt követően azonban a lengyel fejedelem és a magyar király tárgyalások útján nemcsak rendezték a konfliktust, hanem békét és barátságot, valamint szövetséget is kötöttek egymással, amely kifejezetten a német hódító törekvések elhárítását célozta. Boleslaw felhagyott Álmos támogatásával, aki ekkor kénytelen volt ismét kibékülni Kálmánnal.⁶⁹ 1107-ben pedig, amikor a magyar herceg Konstantinápolyon keresztül Jeruzsálemben volt zarándokúton,⁷⁰ már Kálmán segítette a lengyel uralkodót a trónkövetelő Zbigniew elleni harcában, melynek során végül is Boleslaw megfosztotta Zbigniewet tartományától, Mazóviától.⁷¹ Bizonytalán lengyel szövetségesének határozott intézkedése inspirálhatta a hasonló problémákkal küszködő Kálmánt, aki véleményünk szerint 1107-ben — kihasználva az Álmos távollétéből adódó kedvező alkalmat — a hercegtől elvette a dukátust, de a hazatérő Álmosnak kedvenc szórakozásához, a vadászathoz a király megadott minden lehetőséget.⁷² A dukátus birtokában levő hercegnek nyilvánvalóan ilyen királyi kegyre nem lett volna szüksége! Az ország területének egyharmadára kiterjedő hercegség felszámolása, amely a központi királyi hatalom erősítését szolgálta,⁷³ nagy csapást jelentett Álmos számára. Ezzel függ össze, hogy a dömösi monostor 1107—1108 fordulóján történt alapítása alkalmával Álmos merényletet tervezett a király ellen.⁷⁴ Ennek lelepleződése után a herceg hamarosan ismét a német udvarba futott, hogy a király ellenében V. Henrikől kérjen segítséget. Álmos már 1108 húsvétján a német királynál tartózkodott, s V. Henrik serege 1108 szeptemberében indult Magyarország megtámadására. Miközben Henrik Pozsonyt ostromolta, szövetséges, Svatopluk cseh fejedelem a Vág völgyét dulta. Kálmánnak lengyel szövetségese sietett segítségére, s III. Boleslaw betört Csehországba. Végül is a német királynak — Magyarországgal szembeni expanziós tervét feladva — eredménytelenül kellett visszavonulnia, viszont Kálmán kénytelen volt ismét visszafogadni Álmost.⁷⁵

Ugyanebben az időszakban a magyar királyt a Balkánon lejátszódó események is foglalkoztatták. A normann Bohemond, Antiochia fejedelme — eredeti szándékának megfelelően — 1106-ban Franciaországban keresztes háborút hirdetett meg Bizánc ellen, s 1107 októberében seregével megtámadta a császárság balkáni területeit;

⁶⁹ SRH I. 426—427.; G 490., 1596. — Ehhez ld. PAULER: i. m. 211.

⁷⁰ Álmos szentföldi zarándoklatának időpontja nem ismeretes. Annak alapján azonban, hogy a magyar krónika a herceg jeruzsálemi zarándoklását az 1106. évi német és lengyel útja, valamint abaujvári betörése után, de még 1108 elején végbement újabb németországi emigrálása előtt meséli el (SRH I. 427.) arra lehet következtetni, hogy Álmos 1107-ben járt a Szentföldön. Újabbán GYÖRFFY ugyancsak 1107-hez köti a herceg jeruzsálemi útját (GYÖRFFY 1977. 534.).

⁷¹ G 490., 1596. — A datálásra ld. Hist. Pol. 221.

⁷² Az a tény, hogy egyrészt jeruzsálemi útja után Álmosnak királyi adományból nyílik lehetősége a vadászatra (SRH I. 427.), másrészt pedig az ezt követő dömösi események megtörténtével a herceg nem a dukátus kedvelt erdejébe, Igfonba, hanem a Bakonyba ment vadászni, azt mutatja, hogy ekkor már Álmos nem volt a hercegség ura (KRISTÓ: i. m. 120.). S valóban 1108 húsvétja táján Álmos V. Henriknek dukátusa elvesztéséről számolt be (G 28., 225., 481., 872., 1764.). Mindezek alapján jogosnak látszik feltételezni, hogy Kálmán 1107-ben vette el öccsétől a hercegséget, mialatt az Keleten járt.

⁷³ Erre ld. KRISTÓ: i. m. 114., 121.

⁷⁴ SRH I. 428.

⁷⁵ SRH I. 429.; G 28., 120., 124., 136., 141., 156., 169., 195., 224—225., 377., 478., 481., 490—491., 523., 761., 805—806., 872., 1764., 1992., 2127. — Érdekes módon V. Henrik a Kálmán elleni támadás hivatalos indokaként azt hozta fel, hogy a magyar király a dalmát városok elfoglalásával az ő birodalmához tartozó területeket támadott meg (G 225., 377., 872.). Ez azt jelzi, hogy Dalmáciára a német birodalom is igényt tartott. Egyébként V. Henriket csak 1111 elején koronázta a pápa német—római császárrá, addig csak a királyi cím illette meg. (HAMPE: i. m. 89—90).

végső célja Konstantinápoly elfoglalása volt. Negyedszázad alatt immár másodszer fenyegette Bizáncot a normann hódítás veszélye (először 1081—1085-ben). Kálmán a velencei dózsával együtt I. Alexiosz oldalára állt, s magyar csapatok a köztársaság flottája segítségével részt vettek a normannok elleni harcokban. A bizánci—velencei—magyar szövetségnek sikerült elhárítani Bizánc feje felől a normann veszélyt, s 1108 szeptemberében Bohemond megalázó békeszerződés megkötésére kényszerült.⁷⁶ A békemegállapodás aláírói között ott voltak Kálmán király követei is.⁷⁷

A Bizánc melletti kiállás nem maradt hatástalan a dalmáciai magyar uralom további sorsának alakulása szempontjából sem. A dalmát városoknak bizonyos mértékig kedvezett a magyar uralom, hiszen a magyar királyság — eltérően Velencétől — nem volt gazdasági riválisa a fejlett kereskedelemmel rendelkező városoknak.⁷⁸ A magyar király uralma számottevően nem korlátozta a dalmát városok belső önkormányzatát sem, legalábbis erről tanúskodnak azok a privilégiumok, amelyeket 1108-ban adott Kálmán Zára, Trau és Spalato polgárainak.⁷⁹ 1111-ben a király újra Zárába ment, s ott megerősítette Dalmácia régi szabadságát.⁸⁰ Nem kétséges, hogy ezekkel a kiváltságokkal a magyar uralkodó a dalmát városokat kívánta maga mellé állítani Velence hatalmi törekvéseivel szemben.

Velence ugyanis, amely a Keletre (Bizánc és Levante felé) irányuló expanziója fontos részének tekintette a dalmát városok politikai és gazdasági alávetését,⁸¹ nem nyugodott bele abba, hogy Dalmácia magyar uralom alatt maradjon. Andrea Dandolo krónikája szerint a dózse 1112-ben kérte a bizánci császárt, hogy Dalmácia visszaszerzéséhez nyújtson neki segítséget. I. Alexiosz, noha elvileg egyetértett a velencei indítvánnyal, mégis a magyarok ellen tervezett háború elhalasztását javasolta.⁸² Bizánc magatartását több tényező határozhatta meg. A bizánci császárt a dalmáciai magyar—velencei rivalizálásnál lényegesen fontosabb kérdések foglalkoztatták ekkor. 1111—1112-ben I. Alexiosz egyházuniós tárgyalásokat folytatott II. Paschalis pápával, s a baszileusz a felajánlott egyházunió fejében V. Henrik ellenében a nyugati császári korona elnyerését kívánta a pápától. A keleti ügyek még ennél is fontosabbnak bizonyultak. Bizáncban ebben az időben ismét napirenden szerepeltették Antiochia hódoltatásának ügyét, miközben 1111-ben az ikóniumi szeldzsuk szultán már a birodalom megtámadását készítette elő, s a hamarosan kirobbanó harcok Kis-Ázsiában 1116-ig elhúzódtak. Ilyen körülmények között a baszileusz nem kívánta birodalma erőit egy magyar—velencei konfliktusban lekötöni. Ugyanakkor éppen ebben az időben határozott elhidegülés volt tapasztalható a Bizánc és Velence közti viszonyban. Ez arra vezethető vissza, hogy az 1082 májusi privilégiumban Velence olyan kereskedelmi kiváltságokat kapott Alexiosztól, amelyek rendkívüli módon sértették a bizánci kereskedők érdekeit. Az 1082-i privilégium lényegében ajtót nyitott Velence gazdasági behatolása előtt, és ennek bizonyos fokú ellensúlyozására ekkor a császár Velence riválisa, Pisa felé közeledett. Az 1111-ben megkötött bizánci—pisai egyez-

⁷⁶ Hazai és velencei források egyaránt tudósítanak a magyarok normannellenes harcairól (SRH I. 183., 433.; G 60.). — Az eseményekre ld. CHALANDON 1900. 242—249.; H. KRETSCHMAYR: Geschichte von Venedig I. Gotha 1905. 220.; SZOKOLOV 1963. 286.; OSTROGORSKY: i. m. 386.

⁷⁷ LEIB III. 139.

⁷⁸ SZOKOLOV 1963. 240—241.

⁷⁹ C II. 19. — Ehhez ld. még HÓMAN 1939. 358—359.; GYÖRFFY 1967. 49.

⁸⁰ C II. 21. sz.

⁸¹ SZOKOLOV 1963. 186—199., 244—247.

⁸² G 60—61. — Érdekes, de még bizonyításra vár az a vélemény, mely szerint a dózse nem 1112-ben, hanem már évekkel korábban jelentkezett indítványával a baszileusznál. Így SZOKOLOV 1963. 320.; R. CESSI: Venezia ducale II/1. Venezia 1965. (továbbiakban: CESSI 1965.). 202. 2. jegyz.

mény Velence kiváltságos helyzete ellen irányult.⁸³ Ily módon érthető, hogy ekkoriban a császár Dalmáciában sem akart a dózse kezére játszani. S végül feltehetően a normann háborúban tanúsított magyar magatartás is befolyásolhatta Alexioszt álláspontja kialakításában. A velencei—magyar összecsapás így egyelőre elmaradt.

Kálmán uralkodása utolsó évei sem voltak mentesek különböző kül- és belpolitikai problémáktól. 1112-ben a magyar király serege betört Ausztriába, és alaposan elpusztította, felpredálta annak határvidékét. Lehet, hogy egyszerű határmenti zsákmányoló hadjáratról volt szó, de az is feltételezhető: Kálmán most állt bosszút Lipót osztrák örgrófon, aki 1108-ban részt vett V. Henrik magyar hadjáratában.⁸⁴ Orosz kapcsolatai erősítése érdekében 1112 nyarán Kálmán — normann neje halála után — feleségül vette Eufémiát, Vlagyimír Monomah perejaszlavi és szuzdáli fejedelem leányát.⁸⁵ E dinasztikus szál azonban nem bizonyult tartósnak, mert 1113—1114 táján házasságtörésen kapott hitvesét a király visszaküldte hazájába, ahol egyébként 1113-ban apósa a kijevi fejedelemség ura lett. Eufémia fia, Borisz már orosz földön született meg.⁸⁶

Ebben az időben került sor Kálmán és Álmos újabb összecsapására. 1115 táján Álmos ismét a királyi hatalom megszerzésére tört. Az uralmon levő párt azonban felfigyelt a herceg szervezkedésére, és időben lecsapott rá. Forrásaink szerint Kálmán — hívei tanácsára — az elfogott Álmost, és annak fiát, Bélát megvakíttatta, nehogy halála után ők kerüljenek hatalomra. Álmos és Béla sorsában más előkelők is osztoztak, s ez arra mutat, hogy Álmos fellépése mögött egy nagyobb összeesküvés húzódott meg.⁸⁷

Ezekkel az eseményekkel egyidőben Velence ismét akcióba lépett Dalmácia visszahódítása érdekében. Korábban a köztársaság még engedett a bizánci uralkodó tanácsának, most azonban a dózse új taktikát választott. 1115 augusztusában Ordelefo Faliero Bizánc megkérdezése nélkül, saját kezdeményezésére flottájával megtámadta a magyar uralom alatt álló dalmát területeket, de ekkor csak Dalmácia egy részét sikerült birtokába vennie. Ezért a dózse a következő évben szeretne volna foglalását teljessé tenni.⁸⁸ Az 1116 májusában indított hadjáratához Ordelefo Faliero nemcsak V. Henrik német császár, hanem a háború megkezdésével kész helyzet elé állított baszileusz, I. Alexiosz támogatását is megszerezte magának. Természetesen a baszileusznak Velence melletti állásfoglalása alaposan megrontotta a magyar—bizánci viszonyt. Ezek az események azonban már Kálmán utóda, II. István uralkodásának idejére estek.⁸⁹

⁸³ Ezekre ld. CHALANDON 1900. 250—270.; W. NORDEN: Das Papsttum und Byzanz. Berlin 1903. 90.; SZOKOLOV 1963. 13., 293.; CESSI 1965. 201.; HAMPE: i. m. 91.; OSTROGORSKY: i. m. 379—380.

⁸⁴ G 156., 200., 406., 520., 1484. — PAULER elveti e források adatait, s az 1112-i magyar betörést az 1118. évi támadással azonosítja, hogy ily módon a — korban egyébként szokásos — zsákmányoló hadjárat ódiomát Kálmánról II. Istvánra háritsa (PAULER: i. m. 230., 473. 424. jegyz.). Nem tartható ez az álláspont, mert XII. századi kortárs osztrák források közléséről van szó, s közöttük találunk olyant is, amelyik egyaránt utal az 1112-es és az 1118-as magyar betörésre (G 156.).

⁸⁵ HODINKA: i. m. 95.

⁸⁶ SRH I. 429. — Ld. még PASUTO 1968. 151., 167.

⁸⁷ SRH I. 126., 421., 430., 431., II. 40., 80., G 28., 442., 443., 807., 1765., 2563. — Az események datálására és értékelésére ld. MT 249; PAULER: i. m. 224.; KRISTÓ: i. m. 115.

⁸⁸ G 61., 209., 1550.; C II. 25. sz., — Ld. még PAULER: i. m. 225—230.; KRETSCHMAYR: i. m. 222—223.; FERLUGA 1957. 128—129.; SZOKOLOV 1963. 312.; CESSI 1965. 204.

⁸⁹ Nem igazolható az a vélemény, mely szerint Velence már 1115-ben megszerezte Bizánc támogatását a dalmáciai hadjáratához (vö. PAULER: i. m. 225.; FERLUGA 1957. 128.), mivel forrásaink teljesen egybehangzóan csak a második, 1116. évi velencei támadás kapcsán tesznek említést a német és a bizánci császárok által a dózsénak nyújtott segítségről (G 61., 1550.). — Tanulmányunk kéziratának lezárása után jutott el hozzánk KAPITÁNYFFY I. König Ladislaus und Byzanz. című dolgozata (Homonoia I. Bp. 1979. 73—96.), amelynek megállapításait már nem állt módunkban figyelembe venni.

Ferenc Makk

REMARQUES SUR LA POLITIQUE EXTÉRIEURE DE COLOMAN

L'auteur examine le développement des relations extérieures de la Hongrie pendant le quart de siècle de 1091 à 1116. Il constate que dans les dernières années du règne de Ladislas Ier (1077—1095) il y avait un changement notable dans les relations extérieures du royaume hongrois, en face de la politique extérieure défensive des dizaines d'années précédentes. A partir des années 90 du XI. siècle l'état hongrois affermi se présentait comme un figurant actif et initiateur dans la politique internationale. Ce procès commencé sous Ladislas Ier se renforçait pendant le règne de Coloman (1095—1116). La classe dirigeante féodale hongroise ne se contentait pas d'intervenir coup sur coup dans les affaires internes des états voisins (russe, tchéque, polonais, croate) mais en même temps il étendait son pouvoir sur des territoires étrangers (croate, dalmate) aussi. Les aspirations expansives avaient une influence notable sur les relations de la Hongrie avec la papauté, avec Venice et Byzance. En même temps les dirigeants de la politique extérieure hongroise suivaient sans cesse avec attention les développements de la lutte de l'investiture. Incontestablement sous le règne de Coloman la réputation internationale du pays s'est remarquablement augmentée.

Ференц Макк

ЗАМЕЧАНИЯ ПО ПОВОДУ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАЛЬМАНА

В своей статье автор рассматривает изменение венгерских внешних связей за четверть века между 1091 и 1116. Автор приходит к выводу, что в последние годы правления Ласло I (1077—1095) происходят значительные изменения во внешних связях венгерского королевства по сравнению с его оборонительной внешней политикой в предшествующие десятилетия. Начиная с 90-х годов XI в. окрепшее венгерское государство активно участвует в международной политике и проявляет инициативу в её формировании. Процесс, начавшийся при Ласло I, усиливается во времена Кальмана (1095—1116). Венгерский феодальный господствующий класс не только вмешивается во внутренние дела соседних (русского, чешского, польского, хорватского) государств, но и одновременно распространяет свою власть на чужие (хорватские, далматские) территории. Экспансионистские стремления оказали сильное влияние на отношение Венгрии к папству, Венеции, Византии. В то же время вершители венгерской внешней политики активно следят за борьбой за инвеституру. Неоспоримо, что международный авторитет страны значительно возрос во времена короля Кальмана.

II. GÉZA OROSZ POLITIKÁJA 1141—1152

A kora középkori — így a XII. századi — magyar—orosz kapcsolatok kérdése mint önálló téma a kevésbé kutatott területek közé tartozik. Polgári történetíróink közül Márki Sándor, Pauler Gyula, Hodinka Antal, Deér József és Hóman Bálint nevét említhetnénk, akik foglalkoztak a magyar—orosz viszonytal akár külön kötetben, akár egy-egy nagyobb munkájuk keretén belül.¹ Általában megelégedtek a magyar királyok egyes oroszországi hadjáratainak leírásával, az egyes problémák részletes elemzése nélkül. Az orosz polgári történészek közül K. Ja. Grot egy egész monográfiát szentelt a XII. századi magyar—orosz érintkezéseknek,² V. Vasziljevskij pedig a bizánci dipolmáciatörténet kapcsán szólt róluk.³ Az 1956-ban napvilágot látott kapcsolattörténeti tanulmánygyűjtemény⁴ a XII. századi eseményekkel nem is foglalkozik, a részletes elemzéssel pedig az első marxista feldolgozások⁵ is adósak maradnak. Perényi József munkája⁶ elsősorban a Hodinka-féle forráskiadvány kritikája, így a megoldatlan problémák felvetését tekinti feladatának. Az első részletekbe menő feldolgozás, amely a korai magyar—orosz kapcsolatokat is tárgyalja, V. T. Pasuto nevéhez fűződik.⁷ Jórészt az ő eredményeit használja fel V. P. Susarin a szovjet kiadású Magyarország történetben.⁸ Legújabbban Makk Ferenc és Kristó Gyula érintették a magyar—orosz viszonyt a XII. századi magyar külpolitika tárgyalása kapcsán.⁹

¹ MÁRKI SÁNDOR: Az oroszok hazánk történetében. Nagyvárad 1877.; PAULER GYULA: II. Géza orosz—görög háborúi (1148—1156). Hadtörténeti Közlemények 1890. 1—19., 273—285. (a továbbiakban: PAULER 1890.); PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp. 1899.² (a továbbiakban: PAULER 1899.); HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.; DEÉR JÓZSEF: A magyar törzsszövetség és a patrimonialis királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. (a továbbiakban: DEÉR 1928.); HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet. I. Bp. 1935.³ (A vonatkozó rész Hóman Bálint munkája. A továbbiakban: HÓMAN 1935.)

² Грот, К. Я.: Из истории Угрии и славянства в XII в. (1141—1173). Варшава 1889 (a továbbiakban: GROT 1889.)

³ Васильевский, В.: Из истории Византии в XII в. (союз двух империй 1148—1155). Труды, т. IV. Ленинград 1930. (a továbbiakban: VASZILJEVSKIJ 1930.)

⁴ Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956.

⁵ Magyarország története. I. (egyetemi tankönyv) Bp. 1961.; Magyarország története. I. (szerk. MOLNÁR ERIK, PAMLÉNYI ERVIN, SZÉKELY GYÖRGY) Bp. 1967.

⁶ PERÉNYI JÓZSEF: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961.

⁷ Пакуто, В. Т.: Внешняя политика древней Руси. Москва 1968. (a továbbiakban: PASUTO 1968.)

⁸ История Венгрии. т. I Москва 1971. (A vonatkozó rész SUSARIN, V. P. munkája.)

⁹ МАКК FERENC: Magyar—bizánci kapcsolatok a XII. században. Kandidátusi értekezés. (kézirat) Szeged 1978. (a továbbiakban: МАКК 1978.); KRISTÓ GYULA: Magyarország története 1116—1242. (kézirat) Szeged 1978. (a továbbiakban: KRISTÓ 1978.)

A magyar királyság részéről egységes oroszországi politika már a XII. század elején sem létezett, hiszen a széttagolódás irányába fejlődő kijevi Oroszország egyes fejedelmei eltérő külpolitikát folytattak. Így a-magyar—orosz politikai kapcsolatok a XII. század folyamán mindvégig Magyarország és egy-egy orosz fejedelemség viszonyában realizálódtak. Ez alapján II. Géza idején is az orosz politikának két vonulatát kell figyelemmel kísérnünk: egyrészt Magyarországot és az egységes Oroszországot szimbolizáló Kijev, másrészt a magyar királyság és a halicsi fejedelemség viszonyát. (Nem véletlen, hogy a magyar államnak éppen Haliccsal alakultak ki szoros kapcsolatai az orosz fejedelemségek közül, hiszen ezt természetesen eredményezte a földrajzi közelség.) Az orosz földek délnyugati részén a XII. század eleje óta mindjobban önállóodó halicsi területek 1141 után váltak jelentős belpolitikai tényezővé, miután Vlagyimirko Volodárevics több kisebb fejedelemség (Peremisl, Tyerebovl, Halics) megszerzésével megteremtette az egységes Halicsot, majd 1144-ben Zvenyigorod környékét is hozzácsatolta.¹⁰ Halics megerősödése egyben azt is jelentette, hogy a kijevi nagyfejedelem egyesítő törekvéseinek egyik legfőbb akadályává vált. II. Géza 1141—1152 között kezdetben Halicsot (1144), majd később a vele szemben fellépő Izjaszláv kijevi nagyfejedelmet (1148—1152) támogatta. Két kérdés is felmerül, amelynek megválaszolására jelen dolgozatunkban kísérletet teszünk. Az egyik: mikorra tehető II. Géza oroszországi politikájában a fordulópont, azaz mikor váltja fel a halicsi szövetséget a Halics-ellenesség. A másik: milyen tényezők készítették a magyar uralkodót erre a lépésre.

II. Géza 1144-ben Belus bán vezetésével katonai segítséget küldött Vlagyimirkónak a kijevi nagyfejedellel, Vszevolod Olgovicccsal szemben, amint erről az orosz évkönyvek tudósítanak.¹¹ Mivel más forrásunk erre vonatkozóan nincs, és a hadjárat előzményeire az évkönyvi szöveg sem utal, úgy kell értékelnünk, mint Halics és Magyarország II. Béla idején kialakult jó viszonyának folytatását. A halicsi Vlagyimirko ugyanis — még mint nem az egész halicsi fejedelemség birtokosa — II. Bélát támogatta a lengyel—orosz csapatokkal fellépő Borisz ellenében oly módon, hogy Lengyelországot támadta meg.¹² Az 1144. évi segítségnyújtást joggal tarthatjuk a II. Béla-féle irányvonal folytatásának, mivel más adatok is megerősítik azt, hogy II. Géza és Belus bán kezdetben töretlenül vitték tovább II. Béla politikai kurzusát.¹³

Az első esemény, amely Magyarország és Halics kapcsolatának megváltozására utalhat, II. Géza házassága Eufrozina Msztyiszlávnával, Izjaszláv Msztyiszlávic kijevi nagyfejedelem (1146—1154) testvérével. Erről csak az 1149. évi események sorában tudósít a kijevi évkönyv olyan formában, hogy II. Géza a nagyfejedelem, Izjaszláv sógora volt.¹⁴ A házasságkötés idejét ennél mindenképpen korábbra kell tenni, hiszen II. Géza 1148. évi seregküldése is már e frigy következménye lehetett. Adatunk van arra, hogy amikor a második keresztshadjárat résztvevői VII. Lajos vezetésével átvonultak Magyarországon, a francia király II. Gézával komaságba került.¹⁵ Mivel VII. Lajos 1147. júliusában tartózkodott magyar földön¹⁶ s ekkor lett II. Géza gyer-

¹⁰ Рапов, О. М.: Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в. Москва 1977. стр. 74.

¹¹ Полное собрание русских летописей. (a továbbiakban: PSZRL) т. I в. 2 Москва 1963. стб. 311; т. II Москва 1962. стб. 315; т. XXV. Москва 1965. стр. 36.

¹² PSZRL II. 450. oszlop.

¹³ Ld. erre GROT 1889. 63.; МАКК 1978. 59.; KRISTÓ 1978.

¹⁴ PSZRL II. 384. oszlop

¹⁵ EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum. I. Bp. 1937. (a továbbiakban: SRH I.) 458.

¹⁶ МАКК 1978. 67.

mekének keresztapja, Géza és Eufrozina házassága nagy valószínűséggel 1146 második felére tehető. Ez az időpont a szakirodalomban általánosan elfogadottá vált.¹⁷

1146 folyamán változásokat figyelhetünk meg a magyar külpolitikában. E változások háttérében az 1132 után ismét felbukkant trónkövetelő Borisz állt. Boriszról 1135-öt követően egy évtizedig nem tudunk semmit.¹⁸ 1145—1146 fordulóján jelent meg Vladislav cseh uralkodónál,¹⁹ aki Magyarországgal 1140 óta hűvös viszonyban volt. Innét III. Konrád német király udvarába került.²⁰ Konrád és II. Béla szövetségét létrehozó eljegyzés Konrád fia és Zsófia (II. Géza testvére) között felbomlott, ennek kétségtelen jele, hogy Zsófia 1146 táján kolostorba vonult.²¹ III. Konrád és Babenberg (vagy Jasomirgott) Henrik osztrák őrgróf és bajor herceg szabad kezet adtak Borisznak zsoldosok toborzásához, akikkel Borisz 1146 áprilisában elfoglalta Pozsonyt.²² A Képes Krónika leírása szerint Boriszt néhány előkelő hívta az országba,²³ az események arról tanúskodnak, hogy számuk és befolyásuk nem lehetett jelentős, így Borisznak a hatalom megragadására reális esélye nem volt.²⁴ II. Géza pedig a támadás gyors visszaverésével az uralkodó osztály lényegi egységét is demonstrálta.²⁵ Megtorlásként a magyar uralkodó 1146 nyarán kapcsolatba lépett VI. Welf német herceggel, III. Konrád ellenfelével és rendszeres évpénzzel támogatta.²⁶ Jasomirgott Henriket pedig 1146. szeptember 11-én a Lajta-menti csatában legyőzte.²⁷ II. Géza házasságkötésére valószínűleg 1146 nyarának végén került sor, amikor politikájának homlokterében a Borisz-kérdés állt. A magyar király egyrészt bosszút állt Borisz korábbi pártfogóin, másrészt meg akarta akadályozni, hogy Borisz ismét támogatókra találjon. Mivel Borisz unokatestvére volt mind Eufrozínának, mind a kijevei Izjaszlávnak, nagyon is valószínű, hogy a kijevei kapcsolat megteremtése is Borisz ügyének esetleges felkarolását kívánta megelőzni. Ezt állapította meg — véleményünk szerint helyesen — K. Ja. Grot is. Ugyanakkor egyet kell értenünk Hóman Bálinttal is, aki az orosz szövetség megerősítését azzal magyarázta, hogy Magyarország és többi szomszédja között megromlott a korábbi jó viszony.²⁸

1146 második felében úgy tűnt, hogy Izjaszláv Msztyiszlávics szilárdan ült kijevei trónján, amelyet ez év augusztusában foglalt el. Később ellenfelei, Jurij Dolgorukij (Vlagyimir—Szuzdal fejedelme) és Szvjatoszláv Olgovics (Novgorod-Szeverszkij ura) csak 1147 folyamán indítottak támadást, de még nem Kijev, csak a vele szövetségben álló Szmolenszk ellen.²⁹ Izjaszláv biztonságérzetének tudható be, hogy a metropolita-választással merész lépésre szánta rá magát.

A kijevei metropolita az orosz egyház feje volt. Ezt a tisztséget ritka kivételtől eltekintve görög származású pap töltötte be, akit a bizánci pátriárka küldött Oroszországba. Ily módon Bizánc jelentős befolyást gyakorolt az orosz egyház és ennek révén egész Oroszország belügyeire. A bizánci pátriárkának nemcsak a metropolita

¹⁷ GROT 1889. 95—97.; WERTNER MÓR: Az Árpádok családi története. Nagybecskerekén 1892. 311—315.; PAULER 1899. 269.; PASUTO 1968. 168.; MAKK 1978. 69.; KRISTÓ 1978.

¹⁸ MAKK 1978. 64., 253. 85. jegyzet.

¹⁹ KRISTÓ 1978.

²⁰ HODINKA ANTAL: Kolománovics Borisz. Történelmi Tár 1889. 430.

²¹ DEÉR 1928. 122.; KRISTÓ 1978.

²² SRHI. 453.

²³ SRHI. 459.

²⁴ KRISTÓ 1978.

²⁵ MAKK 1978. 69.

²⁶ MAKK 1978. 65.; KRISTÓ 1978.

²⁷ MAKK 1978. 66.

²⁸ GROT 1889. 95—97.; HÓMAN 1935. 371.

²⁹ Толочко, П. П.: Нашадки Мономаха. Киев 1972. (a továbbiakban: ТОЛОЦКО 1972.) 60.

küldése, hanem püspökségek alapítása és a püspökök személyének megválasztása is a jogkörébe tartozott. Például az 1137-ben alapított szmolenszki püspökségbe a görög származású Mánuel ültette,³⁰ Novgorodnak pedig szintén Bizáncból érkezett püspöke volt Nyifont személyében.³¹ A fejedelmek egyre hevesebbé váló küzdelmeibe a metropoliták, sőt egyes püspökök is beavatkoztak. Így az 1145-ben távozott Mihail metropolita (1130—1145) 1139-ben a csernyigovi fejedelmek segítségére volt abban, hogy megszerezzék a kijevi nagyfejedelmi trónt. Ezért amikor Izjaszláv Msztyiszlávics lett a nagyfejedelem, a metropolita nem térhetett vissza Bizáncból. Az irányító nélkül maradt orosz egyház élére Izjaszláv saját hívét Klimet (vagy Klimentet) kívánta állítani, aki elsőként ismerte el Izjaszláv nagyfejedelmi címhez való jogát. 1147. június 27-én több püspök (különösen a görög származású Nyifont és Mánuel) tiltakozásának ellenére választották meg Klimet. Nyifont püspököt, aki egyaránt élvezte Jurij Dolgorukij fejedelem és a bizánci pátriárka támogatását, 1149-ben a kijevi peterszkij kolostorba zárták, Mánuel püspök pedig menekülni volt kénytelen.³²

Ilyen határozott lépésre, amellyel eleve maga ellen hangolta ellenfeleit, csak biztos pozícióból szánhatta magát Izjaszláv. Ezért hangsúlyoznánk, hogy ezt megelőzően Izjaszláv nagyfejedelmi pozíciói nem tűntek kevésbé szilárdnak mint elődeié, és nem vetítették előre a halicsi Vlagyimirkóval való konfrontációk sorozatát. Így bizony állíthatjuk, hogy II. Géza és Eufrozina házasságkötése, amely Magyarország és Kijev szövetségét teremtette meg, nem tekinthető — legfeljebb csak potenciálisan — Halics-ellenesnek, és ilyen módon nem számítható fordulópontnak az orosz politikában.

1148—1149-ben a jelentősebb európai hatalmak közötti ellentétek és a hatásukra kialakuló szövetségi szálak két szembenálló táborra osztották az európai államok nagy részét, és éveken keresztül éreztették hatásukat. Ekkor jött létre az első, szinte az egész kontinenst behálózó szövetségi rendszer.³³ Alapjait az ún. „két császár szövetsége” teremtette meg, amelynek kiindulópontjául Mánuel bizánci császár és Berta Sulzbach német hercegnő 1146-ban kötött házassága szolgált. A kereszteshadjárat idején Bizáncban tartózkodó III. Konrád és Mánuel között 1148 őszi Thesszalonikében jött létre egyezség egy közös itáliai, normann-ellenes hadjárat kérdésében. Ezzel csaknem egy időben ugyancsak a kereszteshadjáratból hazatérő VI. Welf herceg a szicíliai uralkodóval, II. Rogerrel lépett szövetségre Konrád, illetve Mánuel ellen. Ehhez a két „paktumhoz” csatlakozott a többi állam meglevő érdekazonosságai, illetve érdekellentéteik alapján. A két császár szövetségének tagja lett Velence is a normannokkal való adriai rivalizálása miatt. 1149 nyarán II. Rogerrel kötött szövetséget VII. Lajos francia király, aki Bizáncot okolta a kereszteshadjárat sikertelenségéért, ugyanis Bizánc tizenkét évre békét kötött a törökkel.³⁴ Ebben a táborban találjuk a pápát, Szerbiát és Magyarországot is.³⁵ A szövetségi rendszer hatása megmutatkozott az orosz belső viszonyokban is.

A XII. század közepére Oroszország a feudális széttagoltságnak egy újabb fázisához érkezett.³⁶ Ekkorra számos fejedelmi központ kristályosodott ki (pl. Vlagyi-

³⁰ PASUTO 1968. 188.

³¹ Уо.

³² A metropolita választásával kapcsolatban ld. Рыбаков, Б. А.: Боярин—летописец XII в. История СССР 1959/5 стр. 70—72; PASUTO 1968. 188—189.; ТОЛОСКО 1972. 61—64.

³³ VASZILJEVSKIJ 1930. 43—44.; GROТ 1889. 181. 3. jegyzet; DEÉR 1928. 123.; НОМАН 1935. 373.; OSTROGORSKY, G.: Histoire de l'état byzantin. Paris 1969.² 405—406.

³⁴ МАКК 1978. 77.

³⁵ PAULER 1890.; VASZILJEVSKIJ 1930. 43—44.; МАКК 1978. 76.; KRISTÓ 1978.

³⁶ Oroszország feudális széttagoltságáról ld. pl. Ключевский, В. О.: Сочинения. т. I Курс русской истории. ч. I Москва 1965; Греков, Б. Д.: Киевская Русь. Москва 1953; Насонов, А. Н.: Русская земля и образование ее территории. Москва 1955.; История СССР с древнейших времен

mir—Szuzdal, Polock, Szmolenszk, Volhinia, Halics, Turov, Perejaszláv, Csernyigov stb.), ennek ellenére Kijevnek mint fővárosnak és a nagyfejedelmi címnek a jelentősége csökkenő tendenciával ugyan, de megmaradt. Az egyes fejedelemségek gazdasági—politikai súlya korántsem volt azonos, de annyira eltérő sem, hogy bármelyik közülük önállóan képes lett volna a többiek feletti hegemoniát megszerezni, és Kijevet elfoglalni. Így jöttek létre a XII. század közepén az ún. „fejedelmi koalíciók”, az egyik oldalon Vlagyimir—Szuzdal és Halics, a másikon Volhinia és Szmolenszk vezetésével. A két csoport között ingadozó álláspontot képviselt Csernyigov. A „fejedelmi koalíciók” gyakran vettek igénybe idegen (cseh, lengyel, magyar, komán stb.) segítséget is katonai bázisuk növelésére, mint pl. Izjaszláv Msztjiszlávics 1148—1152 között. A két szövetséges csoport ellentétes külpolitikai irányvonalat képviselt, ezt bizonyítja Bizánchoz való viszonyuk. Élesen Bizánc-ellenes volt a Volhinia—Szmolenszk csoport álláspontja, erről tanúskodik az orosz metropolita megválasztása. (Ez a csoport birtokolta kisebb megszakításokkal Kijevet.) Ugyanakkor ellenfeleiket, a vlagyimir—szuzdali Jurij Dolgorukijt és a halicsi Vlagyimirkót szoros kapcsolat fűzte Bizánchoz.³⁷

A kijevi évkönyv 1148-nál tudósít először a magyarok katonai jelenlétéről a fejedelmi küzdelmekben, a hadjárat minden bizonnyal 1148 kora tavaszán lehetett.³⁸ Ekkor Izjaszláv csak a csernyigovi fejedelmek ellen vonult, Jurij Dolgorukij és Vlagyimirko még nem léptek fel ellene. Másodszer 1149 legvégén, valószínűleg az évkönyv szövegének megfelelően karácsonykor,³⁹ indította útnak hadait II. Géza ezúttal Volhinia-ba, mivel Jurij Dolgorukij elmozdította Izjaszlávot Kijevből. Ekkor II. Géza nemcsak segítséget küldött, hanem ő maga is felvonult a Kárpátok túloldalán a halicsi Vlagyimirkót sakkban tartani. A magyar király felvonulása egyértelműen jelzi, hogy Halics ekkor mind II. Gézának mind Izjaszlávnak ellenfele volt.

Az évkönyvi szövegből azonban nem derül ki, hogy Vlagyimirko azért nem támogatta-e Jurij Dolgorukijt, mert II. Géza csapatai beavatkozásra készen álltak a Kárpátok nyugati oldalán, vagy pedig azért, mert ekkor még nem alakult ki Halics és Szuzdal között egyértelműen a szövetségi kapcsolat. Bár valószínű, hogy ez a szövetség már 1149-től létezett, de minden kétséget kizáróan csak 1150-től bizonyítható, amikor Olga Jurjevna (Dolgorukij lánya) és Jaroszláv Vlagyimirovics (Vlagyimirko fia) házasságot kötött.⁴⁰ Ettől kezdve viszont Halics a Jurij Dolgorukij vezette Bizánc-párti koalíció aktív tagja lett a Volhinia—Szmolenszk csoporttal szemben.

A következő oroszországi hadjáratok alkalmával Magyarországot és Halicsot mind a négyszer egymással szemben találjuk. 1150 őszi kimondottan a halicsi Vlagyimirko ellen kért segítséget Izjaszláv. A hadműveletek is halicsi területen folytak.⁴¹ 1151 tavaszán Vlagyimir Msztjiszlávics, a nagyfejedelmestvére jött Magyarországra, és vitte a segítséget Izjaszlávnak. A magyarok ez alkalommal részt vettek Kijev visszafoglalásában, amelyet Vlagyimirko csapataitól üldöztetve hajtottak vég-

до наших дней. В двух сериях в двенадцати томах. т. I Москва 1966; Пауто, В. Т.: Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси. «Польша и Русь». Москва 1974. стр. 9—17.; Черепнин, Л. В.: Пути и формы политического развития русских земель XII—начала XIII в. «Польша и Русь» стр. 23—51.

³⁷ Jurij Dolgorukij esetében csak utólagos bizonyítékkal rendelkezünk: PSZRL II. 521. oszlop; Vlagyimirko rokoni kapcsolataira ld. PAUTO 1968. 422.

³⁸ PSZRL II. 360—362. oszlop; Бережков, И. Г.: Хронология русского летописания. Москва 1963. (a továbbiakban: BEREZSKOV 1963.) 147.

³⁹ PSZRL II. 384—385. oszlop; BEREZSKOV 1963. 149.

⁴⁰ PSZRL II. 394. oszlop.

⁴¹ PSZRL II. 405—407. oszlop.

re.⁴² 1151 nyarán a nagyfejedelem fia, Msztyiszláv Izjaszlávics vezette át a magyar csapatokat Oroszországba, de még mielőtt harcba bocsátkoztak volna, lekaszabolta őket az éjszaka leple alatt támadó Vlagyimirko.⁴³ Az utolsó alkalommal, 1152-ben, II. Géza ismét személyesen vett részt az oroszországi hadjáratban,⁴⁴ ugyanúgy mint 1150 őszén, amikor szintén egyedül Vlagyimirko volt az ellenfél. Érdekes megfigyelni, milyen eredménnyel zárult az a két hadjárat, amelyet a magyar király személyesen vezetett, és a támadás Vlagyimirko birtokai ellen irányult. Az első alkalommal II. Géza a kezdeti katonai sikerek után távozott Halicsból. Ebben nyilván szerepe volt a Vlagyimirko által megvesztegetett előkelők tanácsának is, de valószínűbb oka Mánuel támadása volt, amelyről II. Géza Oroszországban értesült.⁴⁵ 1152-ben pedig Vlagyimirko ajándékokkal és II. Bélának tett szolgálatai felemlítésével ismét megosztotta a magyar tábornokokat. II. Géza főembereinek tanácsára hallgatva elállt a katonai győzelem kiaknázásától.⁴⁶

Végző soron 1149 legvégétől kezdve figyelhetjük meg Magyarország és Halics szembekerülését, ami magyar részről egybeesett a szerbek támogatásával és a Bizánc-cal való nyílt konfrontáció vállalásával. Véleményünk szerint ekkorra, 1149 legvégére tehető II. Géza oroszországi politikájának fordulópontja, a II. Béla uralkodása óta fennálló halicsi szövetséget ekkor váltja fel a Halics-ellenes állásfoglalás. Ezt a fordulatot mind Halicsnak, mind Magyarországnak a kialakult európai szövetségi rendszerben elfoglalt eltérő helyzete eredményezte. Ugyanakkor az 1150. és 1152. évi hadjáratok lezárásának mikéntje arra enged következtetni, hogy az Álmos-ági konszolidáció uralkodó osztálya csak a „megleckéztetés” erejéig volt hajlandó Halicssal szembefordulni.

⁴² PSZRL II. 408—410., 413., 415—416., 420. oszlop.

⁴³ PSZRL II. 434., 441—442. oszlop.

⁴⁴ PSZRL II. 446—454. oszlop.

⁴⁵ VASZILJEVSKIJ 1930. 62—53.

⁴⁶ PSZRL II. 452—453. oszlop.

Márta F. Font

LA POLITIQUE DE GÉZA II ENVERS LA RUSSIE 1141—1152

Dans son travail, l'auteur tâche à résoudre deux questions. L'une : à quelle date se situe le tournant de la politique russe de Géza II ; et l'autre : quelles sont les circonstances qui ont amené le souverain hongrois à changer sa politique extérieure initiale, celle qui représentait la continuation directe de la ligne politique de Béla II.

Le premier événement marquant un changement des rapports entre la Hongrie et Halitch, c'est le mariage de Géza II avec Euphrosina Mstislavna, la soeur d'Iziaslav Mstislavitch, grand-duc de Kiev (1146—1154). Sur cette démarche l'auteur démontre, en esquissant l'arrière-plan de politique intérieure hongroise et russe, qu'elle ne peut être considérée comme dirigée contre Halitch et, par conséquent, comme un tournant dans la politique russe.

Le changement de la politique envers Halitch s'est opéré après 1148, au moment où Géza II a prêté appui au grand-duc Iziaslav, au cours des luttes pour la possession de Kiev. L'opposition de la Hongrie à Halitch peut être observée à partir de l'extrême fin de l'an 1149 et, au fond, elle coïncide avec le fait de commencer à appuyer les serbes et d'engager une confrontation ouverte avec Byzance. L'auteur est d'avis que le tournant de la politique russe de Géza II doit être situé à l'extrême fin de 1149, et que ce changement était le résultat de la position prise et par Halitch et par la Hongrie dans les coalitions européennes. Cependant, l'achèvement des campagnes de 1150 et de 1152 permet de supposer que la classe dominante hongroise, créée par la consolidation intérieure des années 1130, n'était disposée à s'opposer à Halitch que jusqu'à lui faire une « leçon ».

Марта Ф. Фонт

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ГЕЗЫ II С РУСЬЮ 1141—1152

Автором работы рассматривается два вопроса. Первым из них является: когда произошли изменения в политических отношениях Венгрии и Руси в период 1141—1152, т. е. когда превратился союз с Галичем в вражду. А второй вопрос: какие обстоятельства принудили венгерского короля Гезу II к тому, что он прервал галицкий союз, установленный при Беле II (1131—1141).

Первое событие, которое могло бы указать на изменение политических отношений Гезы II с Галичем, это брак венгерского короля с Евфросинией Мстиславной, сестрой великого киевского князя Изяслава Мстиславича (1146—1154). На основе анализа внутреннего положения Венгрии и Руси доказывается автором, что союз Венгрии с Киевом (т. е. брак Гезы II) не был направлен против Галича, таким образом его нельзя считать поворотом в русско-венгерских связях.

Дружеские отношения Венгрии и Галича были сломаны после 1148 г., когда венгерский король первый раз послал военную помощь великому князю Изяславу вмешиваясь в междоусобицы князей. С самого конца 1149 г. Венгрия и Галич стали членами враждебных друг другу политических групп. Это совпадает с временем, когда Венгрия начала оказывать поддержку Сербии и тем самым вставала в оппозицию к Византии. Автор приходит к выводу, что с самого конца 1149 г. наблюдается изменение политических отношений Гезы II и галицкого князя, и оно было обусловлено противоположным положением Венгрии и Галича в европейских коалициях, сложившихся к середине XII в. Однако из заключения походов Гезы II в 1150 и 1152 гг. можно сделать вывод, что венгерский господствующий класс, оформленный вследствие внутренней консолидации 1130-ых годов, не единогласно поддерживал враждебные отношения с Галичем.

MEGJEGYZÉSEK A II. GÉZA-KORI
MAGYAR—BIZÁNCI KONFRONTÁCIÓ
KRONOLÓGIÁJÁHOZ

1147 augusztusában a dél-itáliai normann uralkodó, II. Roger támadást indított Bizánc ellen, elfoglalta Korfu szigetét, és innen kiindulva pusztító betöréseket hajtott végre más bizánci területek ellen. A normannok végső célja Konstantinápoly elfoglalása volt. Manuél Komnénosz bizánci császár, miután 1147 őszén a normannok kiűzésére Velencével fogott össze, 1148 végén Thesszalonikében nagy jelentőségű szerződést kötött III. Konrád német királlyal. A thesszalonikéi egyezményben, amelyet a „két császár szövetsége” elnevezéssel illetnek, Manuél és Konrád megállapodtak abban, hogy 1149-ben közös hadjáratot indítanak Itáliában II. Roger ellen. Céljuk az volt, hogy elfoglalják a normann királyságot, s területét egymás között osszák fel. 1149-re II. Roger vezetésével kialakult a „két császár szövetségével” különböző okok miatt szemben álló hatalmas koalíciója. A normann uralkodó egyrészt megakarta akadályozni azt, hogy létrejöjjön a közös német—bizánci invázió, másrészt a Szentföldre új keresztes hadjáratot szándékozott szervezni, amelynek első állomása Konstantinápoly birtokba vétele lett volna. Tervének megnyerte VII. Lajos francia királyt, III. Jenő pápát és VI. Welf német herceget. Ehhez a szövetségi rendszerhez tartozott Izjaszláv Msztjiszlavics volhiniai—kijevi fejedelem, aki az orosz földi bizánci befolyás visszaszorításán fáradozott, valamint II. Uroš raškai szerb nagyzsúpán, aki Bizánccal szemben országa függetlenségének kivívásáért vállalta a harcot.¹

A XII. század közepén Európát valóságos kettéosztó koalíciók küzdelmében Magyarország helyét saját célkitűzései és külpolitikai kötelezettségei a francia—normann szövetség oldalán jelölték ki. 1146 óta ellenséges volt a magyar—német viszony. Velencével a dalmát kérdés állította szembe II. Géza király (1141—1162) országát. A Volhiniához és Kijevhez fűződő jó viszony, a szerbekhez való közeledés, a franciákkal 1147-ben létrejött kapcsolat pedig a magyar—bizánci ellentéteket élte ki. Bizánc ellenében II. Géza és környezete magatartását lényegesen befolyásolta az,

¹ Minderle ld. H. KRETSCHMAYR: *Geschichte von Venedig* I. Gotha 1905. 233—236.; F. CHALANDON: *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles* II. Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180). Paris 1912. (továbbiakban: CHALANDON 1912.) 318—327.; V. *Василевский*: *Из истории Византии в XII в. Союз двух империй (1148—1155)*. Труды В. Василевского IV. Ленинград 1930. (továbbiakban: VASZILJEVSZKIJ 1930.) 24—33.; P. LAMMA: *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*. I. Roma 1955. 69—97. 104—105.; P. RASSOW: *Honor imperii. Die neue Politik Friedrich Barbarossas (1152—1159)*. München 1961. ² 26—30.; V. T. Пауто: *Внешняя политика Древней Руси*. Москва. 1968. (továbbiakban: PASUTO 1968.) 169., 188—189.; A. B. URBANSKY: *Byzantium and the Danube Frontier*. New York 1968. 63—65.; E. CASPAR: *Roger II. (1101—1154) und die Gründung der normannisch-sicilischen Monarchie*. Darmstadt 1968. 377., 397—408.; G. OSTROGORSKY: *Histoire de l'état byzantin*. Paris 1969. ² 404—405.; J. *Калуђ*: *Рашки велики жупан Урош II. Зборник радова Византолошког Института XII*. Београд 1970. (továbbiakban: KALIĆ 1970.) 25., 35.; K. JORDAN: *Investiturstreit und frühe Stauferzeit*. München 1973. 107—108.

hogy az ismételt — 1146-os és 1147-es — hatalommegszerzési kísérletek után a trónkövetelő Borisz herceg újból a baszileusz udvarában lelt menedéket. A Velencével és a „két császár szövetségével” szembeni küzdelemben a francia—normann koalíció tagjaként a feudális magyar állam meglehetősen nagy terheket vállalt magára. Ebben az időben II. Géza anyagilag változatlanul támogatta VI. Welf herceg harcát III. Konrád ellen, s közben — az 1148—1152-es években — Izjaszláv fejedelem megsegítésére hat ízben indult magyar sereg orosz földre. Ugyanakkor a Balkánon a magyar királyság közvetlen, fegyveres konfrontációba került a bizánci császársággal. A szakirodalomban elterjedt nézet szerint ez az időszak a magyar történelemben a görög beavatkozás korának nyitánya volt, ekkor kezdődött a bizánci világuralmi törekvéseknek Magyarországgal szembeni katonai érvényesítése, amelynek során a baszileusz a magyar királyság hűbéri alávetésére tört. A források alapján azonban ez a vélemény nem igazolható. Az események arról tanúskodnak, hogy a két állam között a fegyveres összecsapások általában magyar kezdeményezésre robbantak ki, és a háborúskodások során az esetek túlnyomó többségében Magyarország volt az aktív, kezdeményező fél. II. Géza még attól sem riadt vissza, hogy közvetlenül beavatkozzék a belső bizánci hatalmi viszálykodásokba, s ennek révén bizánci területek meghódítására vállalkozzék. Ugyanakkor ebben az időszakban a bizánci uralom dél-itáliai restaurációjára törő baszileusz Magyarország vonatkozásában csupán a magyar akciók megbosszulására, illetve a Duna—Száva határvonal pacifikálására és biztosítására törekedett.

A korabeli európai viszonyok alakulásának és a magyar—bizánci konfrontáció jellegének részletesebb taglalására ezúttal nem térhetünk ki, ezt másutt elvégeztük.² Feladatunknak most azt tekintjük, hogy kísérletet tegyünk a II. Géza-kori magyar—bizánci ellenségeskedések kronológiájának megállapítására. E konfrontáció katonai és politikai eseményeinek időrendje felettébb vitatott. Némi túlzással azt lehet mondani, hogy nincs a szakirodalomban két olyan munka, amely azonos kronológia alapján tárgyalná a történeteket. Ennek oka alapvetően a források jellegében rejlik. Viszonylag nagyszámú és különböző típusú (bizánci, orosz, nyugati s mohamedán) kútfő foglalkozik — természetesen eltérő mértékben — ezekkel az eseményekkel. Ezek a források azonban többségükben egymásnak is ellentmondó, relatív kronológiával dolgoznak, és csak a legritkább esetben adnak pontos, évre szóló időmeghatározásokat, de ezek is általában problematikusknak bizonyulnak. Új forrásoknak vagy új szempontoknak a vizsgálódásba való bevonása is nem egyszer a korábbi kronológia módosítására készítette a kutatókat. Amikor most — a szakirodalom eddigi eredményeit is felhasználva — megkíséreljük a korszak magyar—bizánci konfrontációja történetének időrendjét megállapítani, ezt azon megjegyzés előrebocsátásával tesszük, hogy a jelzett problémák miatt kronológiánk egyik-másik tételét magunk is hipotétikusnak tekintjük. Teljesen lezárt, végleges időrend felállításához még további kutatásokra van szükség.

A magyar királyság és a bizánci császárság közti fegyveres harc kezdőpontjának datálásához a korszakra vonatkozó legfontosabb kútfők — Jóannész Kinna mosz és Nikétasz Khóniatész bizánci történetírók — közeléseiből kell kiindulni. E forrásokból a következőket tudjuk meg. Miután a bizánciak a velencei flottá segítségével a normannoktól visszafoglalták Korfu szigetét, Manuél császár megkezdte

² Erre ld. a vonatkozó szakirodalommal együtt MAKK F.: Magyar—bizánci kapcsolatok a XII. században c. kéziratot kandidátusi értekezés Szeged, 1978. IV. fejezetének anyagát. (Továbbiakban: MAKK 1978.) Rövidebben foglalkozik még e kérdéssel KRISTÓ GY.—MAKK F.: III. Béla emlékezete. Bp. 1981. (Sajtó alatt.)

az előkészületeket a Szicília és Dél-Itália elleni invázióhoz. Eközben érte a baszileuszt az a hír, hogy a bizánci fennhatóság alatt élő raškai szerbek fejedelmük vezetésével fellázadtak, s a velük határos birodalmi területek ellen pusztító támadásokat intéztek. Manuél az őszi napéjegyenlőség ideje táján — tehát szeptember 23-a körül — a görög flottát Itáliába irányította, ő maga pedig válogatott csapatokkal betört a szerbek földjére. A szerb nagyzsupán, II. Uroš a hegyek közé húzódott Manuél elől, aki a szerb vidékek feldúlása után, szerezve Konstantinápolyba tért vissza³.

Mivel pontosan tudjuk, hogy Korfu visszaszerzése 1149 augusztusában történt,⁴ a szerb felkelés 1149 nyarának végére tehető.⁵ A kérdés ezek után az, hogy vajon a magyarok részt vettek-e a szerbek fegyveres akcióiban. Arra már Kinnamosz művének egyik passzusa is egész világosan utal, hogy ekkor, tehát 1149-ben a magyarok és a szerbek között Bizánc ellen szövetség jött létre. Közlése szerint „miután az alamanok [németek, azaz VI. Welf és hívei], a dalmaták [szerbek] és a paionok [magyarok] megtudták, hogy ő [Manuél császár] a Szicília elleni háborúra készül, megegyeztek egymással, hogy nyugatról a rómaiakra [bizánciakra] fognak támadni”.⁶ Bizánci történetíróink közül sem Kinnamosz, sem Nikéasz nem szólnak azonban arról, hogy 1149-ben a magyarok harcoltak volna Bizánc ellen. E hallgatás képezi alapját a szakirodalomban uralkodó véleménynek, mely szerint sem az 1149-es szerb felkelésben, sem pedig az ezt követő szerb—bizánci katonai összecsapásokban maguk a magyarok ténylegesen nem vettek részt.⁷ Sokkal kevésbé elterjedt az a nézet, amely úgy foglal állást, hogy Magyarország már 1149-ben közvetlen háborúban állott Bizánccal.⁸ Ez a felfogás az orosz (kijevi) évkönyvek egyik tudósítására épül. Az évkönyvekből ismert, hogy 1149. augusztus 23-án Izjaszláv fejedelem, II. Géza sógora, vereséget szenvedett Jurij Dolgorukijtól, s Kijev ez utóbbi birtokába került. Ezt követően, még 1149 őszen Izjaszláv segítséget kért a magyar, a lengyel és a cseh uralkodóktól, de „a király [II. Géza]... kimentette magát, mondván: háborúm van a császárral [ti. Manuállal]”.⁹ Másoktól eltérően mi úgy véljük, hogy az orosz forrásnak ez a kitétele valóságos, tényleges magyar—bizánci fegyveres konfliktusra utal. Állításunkat perdöntő módon igazolja a kortárs bizánci költő, Theodórosz Prodromosz egyik pane-

³ A. MEINEKE: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae 1836. (továbbiakban: K) 101—103.; J. A. v. DIETEN: Nicetae Choniatae Historia. Corpus fontium historiae Byzantinae XI/1. Series Berlinensis. Berolini et Novi Eboraci 1975. (továbbiakban: N) 89—90.

⁴ Korfu visszafoglalásának datálására ld. pl. CHALANDON 1912. 332.; P. RASSOW: Zum byzantinisch—normannischen Krieg 1147—1149. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1954. 215.; С. Д. СКАЗКИН (szerk.): История Византии в трех томах II. Москва 1967. (továbbiakban: Iszt. Viz.) 327.; ЛАММА: i. m. 99.

⁵ A szerbek Bizánc elleni felkelésének időpontjára ld. pl. F. CHALANDON: Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile II. Paris 1907. (továbbiakban: CHALANDON 1907.) 145.; VASZILJEVSKIJ 1930. 47—48.; К. Јиречек—Ј. Радоњић: Историја Срба I. Београд 1952. továbbiakban: (Јиречек 1952.) 142.; ЛАММА: i. m. 99.; Ј. Калић—Б. Ферјанчић—Н. Радошевић: Византијски извори за историју народа Југославије IV. Београд 1971. (továbbiakban: Izvori) 22. 37—38. jegyz.

⁶ K 101.

⁷ Így foglalt állást pl. K. Грот: Изъ истории Угрии и славянства въ XII вѣкъ (1141—1173). Варшава 1889. (továbbiakban: GROT 1889.) 151.; PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.² 272.; MARCZALI H.: Magyarország története. Bp. 1911. 120.; SCHERER F.: Komnénosz Mánuel bizánci császár (1143—1180) világralmi törekvései. Gyula 1911. 88—89.; CHALANDON 1912. 385—387.; DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 125.; HÓMAN B.—SZEKÉFŰ GY.: Magyar történet I. Bp. 1939.⁶ (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 373.; MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. (továbbiakban: MORAVCSIK 1953.) 78—79.; ЛАММА: i. m. 99.; KALIC 1970. 25—28.; Izvori 23. 38. jegyz.

⁸ Ld. pl. M. М. Фрейденберг: Труд Иоанна Киннама как исторический источник. Византийский Временник 1959. (továbbiakban: FREYDENBERG 1959.) 32.; URBANSKY: i. m. 71.

⁹ HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 107.

girikus verse. Prodomosz a görög történetírókkal teljesen egybehangzóan meséli el az 1149 őszén lezajlott szerb—bizánci hadakozások egész történetét. Az események ismertetése során azonban egy helyütt „a szövetséges magyar haderőkkel rendelkező barbár szerb főzsupán”-ra, más helyütt pedig a bizánci császár ellen normann ösztönzésre kirobbantott „szerb—magyar harc”-ra utal.¹⁰ A szakirodalom Prodomosz e költeményének keletkezését Manuél császárnak 1149 karácsonyán tartott konstantinápolyi diadalmenetével hozza összefüggésbe.¹¹ Ez a tény kétségtelen bizonyossággal igazolja azt, hogy Theodórosz Prodomosz az 1149-es év őszenek eseményei kapcsán tesz említést a magyarokról. Ennek alapján bizonyosra vehetjük tehát azt, hogy az 1149-es szerb—bizánci fegyveres összecsapásokban a szerbek oldalán magyar katonai erő tevőlegesen is részt vett, s ily módon a XII. század közepi magyar—bizánci háborúskodások kezdetét 1149-re kell tennünk. Valószínűleg azonban a magyarok fegyveres segítsége ekkor eléggé szerény méretű lehetett, s az 1149-es Bizánc elleni hadakozásokban a főszerepet természetesen a II. Uroš vezette szerbek játszották; e két tényező magyarázhatja szerintünk azt, hogy a bizánci történetírók hallgatnak a magyarok részvételéről.

A szerb—normann és feltehetően a magyar—normann kapcsolatok kronológiája vonatkozásában ugyancsak jelentős adalékkal gazdagítja ismereteinket Prodomosz e költeménye. Eddig csak közvetett úton, Kinnamosz már idézett tudósítása alapján lehetett arra következtetni, hogy 1149-ben a magyarok, a szerbek és a szicíliai normannok között Bizánc ellen ható együttműködés jött létre.¹² A konstantinápolyi poéta verséből egyértelműen kitetszik, hogy 1149-ben a dél-itáliai normannok a szerbekkel — s talán a magyarokkal is — szerződést, szövetséget kötöttek, amely Bizánc ellen irányult. Ennek fő célja a normannok részéről az volt, hogy a szerbek — bizonyos magyar segédcsapatok támogatásával — bizánci területekre törjenek be, s ezáltal kényserítsék Manuél császárt az itáliai hadjáratról való lemondásra.¹³ II. Roger király terve tökéletesen bevált, mert a Balkánon kialakult viszonyok miatt a baszileusz a normannok helyett kénytelen volt a szerbek ellen vonulni.

II. Uroš ügyes taktikája megakadályozta azt, hogy 1149-ben Manuél döntő vereséget mérhessen a szerbekre. A baszileusz azonban úgy vélte, hogy a tervezett itáliai háború zavartalan megindításához mindenképpen pacifikálnia szükséges a lázongó szerb területeket. Ezért a bizánci császár újabb, az előbbinél nagyobb szabású hadjáratot indított II. Uroš ellen. Az ennek nyomán lezajlott bizánci—szerb háború idejét Kinnamosz műve nyomán állapította meg a szakirodalom. Történetírónk ugyanis közvetlenül az 1149-es események leírása után így kezdi Manuél támadásának elbe-

¹⁰ W. HÖRANDNER: Theodoros Prodromos historische Gedichte. Wien 1974. 354. 196—207. sorok.

¹¹ M. MATHIEU: La Sicile normande dans la poésie byzantine. Bolletino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani II. Palermo 1954. 64., 70.; HÖRANDNER: i. m. 348., 360.

¹² K 101.

¹³ Prodomosz megfelelő helyeinek fordítása a következőképpen hangzik: „Mert esztelen vakmerőség hajtja a szövetséges magyar haderőkkel rendelkező barbár szerb főzsupánt, a hegylakó vadkant, aki származásánál fogva háromszorosan is rabszolga, ellenünk és ura ellen, miután Szicília sárkánykigyója [II. Roger] titokban rávette, ajándékokkal körülhízelegte őket, és szerződést is kötött [velük], hogy a császárt a saját maga [a Szicília] elleni támadásban megállítsa, ennek nyomán végigsákmányolva a mi területeink egy részét gyors futással visszatért saját odúba. De a hatalmas császár [Manuél] elméje értesült a történekről, megértette az okot és azt, hogy ki gyújtotta lángra ezt a szerb—magyar harcot; ezért, hogy kioltsa a saját maga ellen fellobbant lángot, és hogy a barbár messterkedésének hiú voltát bebizonyítsa... ő maga összegyűjtve és magához véve elegendő jól felszerelt katonát, válogatott szövetséges és római [bizánci] haderőt, váratlanul, nagy gyorsasággal s megeresz-tett kántárral akarván a barbárokra rátörni, a gonosztevők ellen [indult], hogy a részeg esztelenség legfőbb vezérért elfogja...” (HÖRANDNER: i. m. 354—355. 196—228. sorok).

szelését: „A következő évben a nyár elmúltával..., amikor a fák már elhagyták lombjukat, [a baszileusz] Nišnél állította fel táborát”.¹⁴ Kétségtelen tehát, hogy a bizánciak felvonulása 1150 őszén vette kezdetét a szerbek ellen,¹⁵ akik ezúttal taktikát változtattak, és visszavonulás helyett a bizánciakkal való nyílt szembeszállást választották.¹⁶ Ebben feltehetően lényeges szerepet játszott az, hogy a szerbek és a magyarok közti szövetségi szerződés alapján II. Géza jelentős, az előző évinél jóval erősebb sereget küldött a szerbek segítségére. Manuél értesült erről, és Ništól a Száva folyó felé vette útját, hogy vereséget mérjen a Bágyon comes vezette magyar csapatokra.¹⁷ Feltehetően így akarta megghiúsítani a magyar és a szerb hadak egyesülését. A császárnak ez a terve ugyan nem járt sikerrel, de — kisebb csatározások után — a Tara patak mellett Manuél nagy győzelmet aratott a magyar—szerb sereg felett. Az ütközetben a császár párviadal során fogságba ejtette Bágyon ispánt, a király hadvezérét. A csata után pedig II. Uroš megjelent a bizánciak táborában, és hűbéri esküt tett a baszileusz-nak, ily módon kétéves harc után Szerbia változatlanul a bizánci birodalom vazallus országa maradt.¹⁸ Az utóbbi eseményekre egyébként késő ősszel került sor, mert Kinamosz „nagy hó”-ról tesz említést, mint ami a magas hegyek között komoly mértékben nehezítette a bizánci katonák előrehaladását.¹⁹

A következő támadást Manuél császár már közvetlenül Magyarország ellen indította. Hadüzenetében a baszileusz szemére vetette a magyar királynak, hogy az segítséget nyújtott a szerbeknek,²⁰ hadat viselt Bizánc szövetségese, Halics ellen,²¹ és fegyveres szövetségre lépett a normann uralkodóval.²² Büntető, megtorló hadjáratában ezek miatt akart Manuél bosszút állni II. Gézán. A császár által vezetett bizánci hadak Belgrádnál átkeltek a határfolyón, a Száván, egy részük ostrom alá vette Zimonyt, más részük pedig Manuél irányítása alatt feldúlta és teljesen kifosztotta a Szerémséget, az ottani lakosok tömegeit pedig a birodalom területére telepítette át. Hasonló sors érte Zimonyt is, amely a túlerőben levő ostromlóknak megadta magát. Manuél már megkezdte a visszavonulást a bizánci Barancs várához, amikor magyar sereggel megérkezett Belus bán, de ő nem vállalta a harcot a császárral. Ezt követően a baszileusz parancsára Borisz herceg, Kálmán király állítólagos fia egy külön bizánci seregrész élén betört a Temesközbe, majd felprédálta és végigpusztította a vidéket. Csak az odavo-

¹⁴ K 103.

¹⁵ A XII. század közepi magyar—szerb—bizánci háborúk közül ennek az összecsapásnak a datálása tekinthető a legszilárdabbnak a szakirodalomban. Az időpontra ld. pl. GROT 1889. 161—162.; PAULER; i. m. 274.; VASZILJEVSZKIJ 1930. 57.; JIREČEK 1952. 142.; MORAVCSIK 1953. 79.; FREIDENBERG 1959. 32.; KALIĆ 1970. 25.

¹⁶ N 92.

¹⁷ K 104.; N 92.

¹⁸ K 104—113.; N 92. — A Tara menti csatára költői művek is utalnak, így Theodórosz Pro-dromosz (RÁCZ I.: Bizánci költemények Manuel császár magyar hadjáratairól. Magyar—görög tanulmányok 16. Bp. 1941. 23—24.), valamint egy névtelen költő. Utóbbira ld. SP. LAMPROS: 'Ο Μαρκιανός κώδιξ 524. Νέος 'Ελληνομνήμων 8 (1911) 149—150. Külön tanulmányban foglalkozott az ütközettel G. ŠKRIVANIĆ: Bitka na Tari 1150. godine. Vesnik Vojnog Muzeja JNA 1962. 25—36. — Újabb kutatás kimutatta, hogy ez az ütközet nem a nyugat-szerbiai Drina folyó Tara nevű mellékfolyója mentén, hanem a mai, Belgrádtól délnyugatra levő Valjevo város környéki Tara patak vidékén zajlott le. Erre ld. M. БЛАГОЈЕВИЋ: Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στριμών) и Тара (Τάρρα) код Јована Кинама. Зборник Радова Византолошког Института XVII. Београд 1976. 72., 75. — Ez természetesen azt jelenti, hogy a bizánci seregnek jóval kisebb utat kellett megtennie, mint azt eddig feltételezték. Így nyilvánvalóan az egész szerbiai hadjárat is kevesebb időt vett igénybe.

¹⁹ K 109.

²⁰ K 113.; N 92.

²¹ K 115.

²² Erre konstantinápolyi Mikhaél rétor utal egyik beszédében. Ld. W. REGEL: Fontes rerum Byzantinarum I/1. Petropoli 1892. (továbbiakban: REGEL 1892.) 179.

nuló II. Géza elől húzódott vissza Manuél táborába. Valószínű, hogy a két uralkodó követi által létrehozott fegyverszünettel ért véget ez a magyar—bizánci összecsapás.²³

E háború konkrét időpontja rendkívül vitatott, a szakirodalomban 1150-es, 1151-es és 1152-es datálás egyaránt található. Manuél magyarországi hadjárata idejének meghatározásához abból a — több forrás által is — közölt tényből kell kiindulnunk, hogy a bizánci támadás kezdetekor II. Géza Halicsban viselt háborút. Nikétasz Khóniátész ugyanis elmondja, hogy Manuél támadásának időpontjában „a magyarok királya nem tartózkodott országában, mivel orosz szomszédaival hadakozott”²⁴ Lényegében ez derül ki Kinnamosznak abból a tudósításából is, hogy a baszileusz a szerémségi betörés után már megkezdte a visszavonulást, amikor híre jött: II Géza, miután a halicsi fejedelemmel sikeresen megvívta háborúját, seregével a császár ellen indult.²⁵ Kinnamosz és Nikétasz egybehangzó közlésének hitelét teljes mértékben megerősíti a — bizánci historikusoktól függetlenül író — német krónikás, Mügelin Henrik azon kitétele, hogy „ugyanabban az időben, mialatt Géza király Oroszországban volt, Emánuel görög császár Magyarországba jött”.²⁶ Az orosz évkönyvek adatai szerint a magyar király személyesen két ízben: először 1150 őszén,²⁷ másodsor pedig 1152-ben²⁸ vezetett hadat orosz földön Volodimerko (Vlagyimirko) halicsi fejedelem ellen. A kérdés ezek után az: vajon Manuél magyarországi támadása II. Géza melyik halicsi háborújával esett egy időre?

Az 1152-es esztendő²⁹ konstantinápolyi Mikhaél rétor egyik beszédének idevonatkozó passzusa alapján eszik. Mikhaél rétor ugyanis az 1155 karácsonyán elmondott s Manuél császárt magasztaló szónoklatában a baszileusz magyarországi hadjárataival kapcsolatban egyebek mellett a következő megjegyzést teszi: „A gepida [ti. II. Géza] emlékezett arra a rabló fosztogatásra, amelynek következtében Pannónia [azaz Magyarország] majdnem üressé és néptelenné lett, ezt jelzik a hadifoglyok tízezrei, akiket nyakvas bilincsel le, s a [király] az azóta eltelt időt, éspedig egészen a negyedik esztendeig, felkészülésre fordította, hogy harcra kész legyen”.³⁰ A későbbiekben látni fogjuk, hogy arra a harcra, illetve támadásra, amelyre a szónok szerint a magyar uralkodó négy esztendeig készült, 1154 végén került sor. Ezt figyelembe véve s 1154 végétől visszszámolva a rétor által említett négyéves időszakot, nyilvánvalóvá válik, hogy a bizánciak szerémségi betörése nem lehetett 1152-ben, hanem mindenképpen azt megelőzően történt.

²³ K 113—118.; N 92—93. — Különböző utalások találhatók Manuél magyarországi hadjárata-ra Mikhaél rétor három beszédében (REGEL 1892. 131—182.), Euthymiosz Tornikész 1161 végén elmondott szónoklatában (A. PAPADOPOULOS—KERAMEUS: Noctes Petropolitanae. Sanktpeterburg 1913. 174—175.), Prodomosz verseiben (pl. E. MILLER: Poèmes historiques de Théodore Prodrome. Revue Archéologique N. S. 25, 1873. 418—419), valamint a már említett anomím költő epigrammájában (LAMPROS: i. m. 149—150.). Említést tesz róla Mügelin Henrik krónikája és a Continuatio Zwellensis I. is. Az előbbire ld. E. SZENTPÉTERY: Scriptorum rerum Hungaricarum II. Bp. 1938. 199.; utóbbira pedig ld. A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I. Bp. 1937. (továbbiakban: G) 792.

²⁴ N 92.

²⁵ K 115.

²⁶ SZENTPÉTERY: i. m. 199. — Magyar fordítását ld. GERÉB L.: Képes Krónika. Kálty Márk krónikája a magyarok tetteiről. Bp. 1959. 235.

²⁷ HODINKA: i. m. 117—127.

²⁸ HODINKA: i. m. 167—187., 243—259., 262—265., 272—273.

²⁹ A hadjárat 1152-es datálását fogadja el pl. H. KAP—HERR: Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. Strassburg 1881. 136.; PAULER: i. m. 280—283., 493. 475. jegyz.; ACSÁDY I.: A magyar birodalom története I. Bp. 1903. 212.; SCHERER: i. m. 91.

³⁰ REGEL 1892. 158 — A beszéd elhangzásának időpontjára ld. REGEL 1892. XIX.; KALIĆ 1970. 30.; Izvori 191. 25. jegyz.

A szakirodalomban uralkodó nézet szerint Manuél magyarországi hadjárata 1151 őszén zajlott le.³¹ Ennek az álláspontnak az alapját Kinnamosz egyik passzusa képezi. Történetírónk ugyanis azt mondja, hogy a Tara menti csata után a baszileusz visszatért Konstantinápolyba, és a magyarok elleni háborúját ezután kezdte meg.³² A Kinnamosznak hitelt adó kutatók úgy vélik, hogy a bizánci fővárosba való visszatérés miatt Manuél császárnak leghamarabb csak 1151-ben állott módjában új hadjárat indítása. Minthogy pedig a magyar királynak a bizánci támadással lényegében egyidőre eső halicsi hadakozását az orosz évkönyvek nem 1151-re, hanem 1152-re teszik, ezért a fenti elmélet képviselői a kétféle datálás közti eltérés kiküszöbölése érdekében úgy foglalnak állást, hogy az orosz évkönyvekben a világra 6660. évében szereplő Géza-féle halicsi hadjárat nem a 6660-as évnek megfelelő 1152-es esztendőben volt, hanem a bizánci időszámítás szeptember 1-i évkezdésének — az orosz évkönyvekben való — alkalmazása miatt 1151. szeptember 1. után, még 1151 őszén lezajlott.³³

Noha nem lehet teljesen kizárni azt a lehetőséget, hogy Manuél hadjáratára esetleg 1151 őszén került sor, számunkra mégis bizonyos források és megfontolások alapján más, a fenti szellemes kombinációtól eltérő datálás megalapozottabbnak látszik.

Először is egyáltalán nem bizonyítható az, hogy az orosz évkönyvekben a világra 6660. esztendejénél a szeptember 1-i, bizánci évkezdet alkalmazásáról van szó. Ezzel kapcsolatban már korábban is hangzottak el ellenvetések,³⁴ sokkal lényegesebb azonban az, hogy az orosz évkönyvek kronológiai kérdéseivel foglalkozó legújabb szovjet monográfia szerzője szerint az 1140/1141—1156/1157-ig tartó időszakban egyetlen egy esetben sem figyelhető meg a bizánci évkezdet használata az orosz évkönyvekben. Éppen ezért a szovjet kutató is Géza király második halicsi hadjáratát az 1152-es év alatt tárgyalja.³⁵ Annak a kinnamoszi közlésnek pedig, hogy ti. a szerbek behódolása után a baszileusz visszatért Konstantinápolyba, ellentmond a másik bizánci történész, Nikétasz tudósítása. Nikétasz ugyanis a baszileusz 1150-es szerbiai hadjáratának ismertetése után a következőképpen folytatja elbeszélését: Manuél „a hunok [magyarok] ellen indul, noha a harc porát még le sem törölte arcáról, s még meleg izzadságcsöppek borították azt”.³⁶ Nikétasz előadása szerint tehát Manuél — anélkül, hogy visszatért volna Konstantinápolyba — a Tara patak völgyében lezajlott csata után nyomban megkezdte hadjáratát Magyarország ellen. Véleményünk szerint ezzel az eseménnyel hozható összefüggésbe az orosz évkönyveknek egyik kitétele, amelyből megtudjuk, hogy a Halicsból hazatért II. Géza 1150 végén a tőle ismét segítséget kérő Izjaszláv fejedelemnek a következő üzenetet küldte: „A görög császár haddal jön ellenem, azért e télen és tavaszon nem ülhettek lóra”.³⁷ Nikétasz és az orosz évkönyvek

³¹ Erte ld. pl. GROT 1889. 172. 2. jegyz., 185., 185. 2. jegyz.; CHALANDON 1912. 403., 403. 7. jegyz.; VASZILJEVSZKIJ 1930. 61. 4. jegyz., 105.; С. П. Розанов: Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в. Известия Акад. Наук СССР VII серия. Отд. гуман. наук. Ленинград 1930. № 8—9. (továbbiakban: ROZANOV 1930.) 667.; НОМАН 1939. 373.; ЈИРЕЌЕК 1952. 143.; МОРАВСИЌ 1953. 80.; ЛАММА: i. m. 133.; F. GRABLER: Die Krone der Komnenen. Byzantinische Geschichtsschreiber VII. Szerk. E. V. IVÁNKA. (Graz—Wien—Köln) 1958. 131.; FREIDENBERG 1959. 34.; Iszt. Viz. 325.; URBANSKY: i. m. 73.; PASUTO 1968. 177.; J. Калић: Подаци Абу Хамда о приликама у Јужној Угарској средином XII века. Матица Српска. Зборник за историју у 4. Београд 1971. (továbbiakban: KALIĆ 1971.) 34.

³² K 109.

³³ Ezt a véleményt VASZILJEVSZKIJ fogalmazta meg műve első, 1877-es pétervári kiadásában (ld. VASZILJEVSZKIJ 1930. 61. 4. jegyz., 105.). Tőle vették át mindazok, akik Manuél magyarországi hadjáratát 1151 őszére teszik (ld. fentebb 31. jegyz.).

³⁴ PAULER: i. m. 493. 475. jegyz.; НОДИНКА: i. m. 85—89.

³⁵ Н. Г. Бережков: Хронология русского летописания. Москва 1963. 23., 63., 142., 143., 155.

³⁶ N 92.

³⁷ НОДИНКА: i. m. 128—129.

egymással teljes összhangban levő tudósításaiból az következik tehát, hogy Manuél támadása közvetlenül a Tara menti csata után, 1150 végén érte Magyarországot. Ezt a datálást teljes mértékben megerősíti konstantinápolyi Mikhaél rétor már idézett mondata, amelyből kiderül, hogy a magyar király országának, pontosabban a Szerémségnek Manuél által történt kifosztása és feldúlása után négy évig készült arra a háborújára, melyet 1154 végén indított Bizánc ellen.³⁸

Mindezek alapján mi úgy véljük, hogy Manuél császár közvetlenül a Tara patak vidékén megívított ütközet után 1150 vége felé kezdte meg támadását a magyar királyság déli területei ellen, amikor II. Géza Halicsban Bizánc szövetségeseivel, Volodimerko fejedelemmel hadakozott. A császár hadjárata még tartott, amikor a magyar uralkodó, aki 1150 október legvégén hagyta el Halicsot,³⁹ visszaérkezett országába s Belus herceg nyomában azonnal a Szávához vonult. Minden bizonnyal a bizánci támadást követő tárgyalások és a fegyverszünet megkötése már áthúzódott 1151 elejére.⁴⁰

A magyar—bizánci konfrontáció következő fejezetéről Kinnamosz tájékoztat bennünket. Történetírónk elmondja, hogy a magyarok királya a korábbi események miatti haragjában seregével a Dunához vonult, mert váratlan támadást akart intézni a Duna menti bizánci városok ellen.⁴¹ A leírásból nyilvánvaló, hogy II. Géza ekkor kívánt bosszút állni Bizáncon a baszileusz 1150-es magyarországi hadjárata miatt. Manuél azonban idejében értesült Géza terveiről, s mielőtt még a király megkezdte volna meglepetésszerű akcióját bizánci területek ellen, a császár serege is megjelent a Dunánál, ahol végül is a magyar uralkodó kezdeményezésére békét kötöttek. A békeszerződés szerint II. Géza az 1150-ben bizánci kézre került magyar hadifoglyok közül 10 ezerért váltságdíjat fizetett, a többi hadifogoly pedig váltságdíj nélkül térhetett haza.⁴²

Kinnamosz elbeszélése szerint ezekre az eseményekre II. Roger szicíliai király halála, tehát 1154. február 26-a után került sor.⁴³ A kutatók egy része a bizánci történetíró tudósítása alapján II. Géza és Manuél seregeinek felvonulását a Dunához

³⁸ REGEL 1892. 158.

³⁹ HODINKA: i. m. 127.

⁴⁰ 1150 őszére teszi Manuél szerémségi betörését MARCZALI: i. m. 120. A magyarok és bizánciak között ekkor megkezdődött tárgyalásokra Kinnamosz utal (K 118.). Kijevben még 1151 áprilisában is úgy vélték, hogy II. Gézának „háborúja van a császárral” (HODINKA: i. m. 153.). Ez is arra vall, hogy a magyar—bizánci tárgyalások áthúzódtak 1151 elejére. Elfogadhatatlan az a nézet, mely szerint Manuél magyarországi hadjáratára 1151 tavaszán került sor (DEÉR: i. m. 126.). Egyébként a bizánci támadás 1150 végére történő datálásának ellentmondani látszik a Continuatio Zwetlensis I. (G. 792.) közlése, amely arról értesít, hogy 1152-ben a görögök a magyarok földjét pusztították. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy az évkönyvben Borisz herceg zsoldosainak 1146 április eleji, Pozsony elleni támadása és az 1146. szeptember 11-i, Lajta menti csata az 1147-es évnél került lejegyzésre, akkor kétségtelenül Manuél császár hadjáratának esetében is hasonló jellegű császárról van szó. — A bizánci historikusok elmondják, hogy a magyarországi háború után a baszileusz nagyszabású diadalmenetet tartott Konstantinápolyban (K 118.; N 93.). A hadjárat datálása szempontjából is érdekes lehet az, amit e triumphussal kapcsolatban Nikétasz megemlít. Történetírónk ugyanis elmondja, hogy a pompás diadalmeneten a bizánciak együtt vonultattak fel magyar és szerb hadifoglyokat (N 93.). Szerintünk a magyarországi támadás 1151 őszére való datálása esetén anakronisztikus lenne az 1150 őszi fogságba esett szerb harcosoknak 1151 végén történő felvonulása. Végül szólni kell arról is, hogy a Magyarországot 1150 végén ért bizánci csapás meglepte és kellemetlenül érintette II. Géza szövetségeseit: Izjaszláv fejedelmet és II. Roger normann királyt (REGEL 1892. 142.). Erre ld. A. П. Кареван: Неизвестное греческое свидетельство о русско—византийских отношениях в XII в. «Феодалная Россия во всемирно—историческом процессе». Москва 1972. 235—236.

⁴¹ K 119.

⁴² K 120. — Erre a békekötésre Mikhaél rétor is utal (REGEL 1892. 158.).

⁴³ K 118—120.

és az ezt követő békét 1154-re teszi.⁴⁴ A mór kereskedő, a granadai Abu Hamid Mu^crib című munkájának egyik passzusa nyomán azonban az 1154-es datálás nem állja meg a helyét. Ismeretes, hogy Abu Hamid, aki három évet töltött Magyarországon, az 1150 és 1153 közti időben tartózkodott magyar földön.⁴⁵ A mohamedán utazó művében egy helyütt arról ír, hogy Bizánc császára és a magyar uralkodó békét kötött egymással, s ennek következtében sok magyar hadifogoly tért vissza a bizánci fogságból, az egyik hazaérkező fogollyal maga az író is elbeszélgetett bizánci fogsága élményeiről.⁴⁶ Forrásaink közül egyedül Kinnamosz tud olyan békeszerződésről, amelynek eredményeképpen magyar hadifoglyok tömegeit bocsátották szabadon a bizánciak. A történetíró szerint — amint előbb láttuk — ez 1154 elején történt.⁴⁷ Miután azonban Abu Hamid már 1153-ban elutazott Magyarországról, s az 1153—1154-es telet orosz földön töltötte,⁴⁸ egészen nyilvánvaló, hogy az említett békekötésre csak 1154 előtti időben kerülhetett sor.

A szakirodalomban van olyan nézet is, amelyik ezeket az eseményeket 1152-re helyezi.⁴⁹ Mi azonban ezt a datálást sem tudjuk elfogadni, mert úgy véljük, hogy az 1152-es esztendő több szempontból sem volt alkalmas időpont II. Géza számára egy, Bizánc elleni háború megindításához. Így II. Gézának a bizánci támadást követően erőfeszítéseket kellett tennie saját maga és pártja helyzetének stabilizálására bent az országban. Igaz ugyan, hogy 1150-ben Manuél nem Borisz herceg hatalomra juttatása érdekében fogott fegyvert Magyarország ellen, de a makacs trónkövetelő 1150-es temeskői szereplése mindenképpen fenyegetést jelentett II. Géza és hívei számára. Szükségesnek mutatkozott az, hogy a király rendezze a trónutódlás kérdését, s e vonatkozásban szilárdítsa meg az uralkodó osztály egységét.⁵⁰ Eppen ezért ekkor, legkésőbb 1152-ben II. Géza idősebb fiát, Istvánt uralkodótársként maga mellé vette, hogy ily módon húzza ki a talajt Borisz további aspirációi alól.⁵¹ A belpolitikai problémáknál is nagyobb mértékben foglalkoztatták II. Gézát ebben az időben külpolitikai kérdések. Mindenekelőtt arra kell utalni, hogy 1152-ben vezette második hadjáratát a király orosz földre; ⁵² az országos sereg részvételével lebonyolított halicsi expedícióval zárultak II. Géza orosz háborúi. Ugyanakkor az 1146 óta feszült, ellenséges magyar—német viszony miatt a magyar uralkodónak tekintettel kellett lennie

⁴⁴ Így pl. KAP-HERR: i. m. 137.; PAULER: i. m. 285., 494. 480. jegyz.; SCHERER: i. m. 93.; DEÉR: i. m. 218.; HÓMAN 1939. 374.; RÁCZ: i. m. 6.; MORAVCSIK 1953. 80.; GY. MORAVCSIK: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. (továbbiakban: MORAVCSIK 1970.) 82.

⁴⁵ Erre ld. J. HRBEK: Ein arabischer Bericht über Ungarn (Abu Hamid Al-Andalusi Al-Garnati, 1080—1170). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1955. 205—230.; CZEGLÉDY K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Nyelvtudományi értekezések 70. Bp. 1970. 258.; KALIC 1971. 28.

⁴⁶ HRBEK: i. m. 209.

⁴⁷ K 118—120.

⁴⁸ HRBEK: i. m. 211., 225.; CZEGLÉDY: i. m. 259.

⁴⁹ Így datál pl. GROT 1889. 188.; CHALANDON 1912. 408.; VASZILJEVSKIJ 1930. 66.; ROZANOV 1930. 668.; URBANSKY: i. m. 77.; Izvori 45—46.

⁵⁰ Erre ld. MAK 1978. 98—99. — Dolgozatunk kéziratának lezárása után jutott el hozzánk R. KERBL Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050—1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenköningreich című munkája (Wien, VWGÖ 1979.), amely részletesen foglalkozik Borisz herceg politikai pályafutásával is (58—100). E mű tanulságait azonban már nem állt módunkban itt hasznosítani.

⁵¹ 1152-es oklevélben István herceg II. Géza uralkodó társaként szerepel. Ld. ERDÉLYI L.—SÖRÖS P.: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. Bp. 1902. (továbbiakban: PRT I.) 601. — Egyébként Borisz az 1150-es évek első felében Bizánc szolgálatában vesztette életét. Nikétasz ugyanis arról tudósít, hogy Kalamanosz [Borisz] a Dunán keresztül bizánci területre betört szkíta [kumán vagy besenyő] csapat ellen harcba szálló bizánci seregrész élén esett el (N 93.).

⁵² HODINKA: i. m. 167—187., 243—259., 262—265., 272—273.

a német birodalom belső helyzetének alakulására. 1152 februárjában meghalt III. Konrád, s március elején a fejedelmek Barbarossa Frigvest választották német királlyá.⁵³ I. Frigyes hatalomra kerülése komoly veszélyt jelentett a magyar királyság számára. Frigyes ugyanis már az 1152 júniusi regensburgi birodalmi gyűlésen Magyarország megtámadására és hűbéri hódoltatására irányuló tervet vetett fel, amely azonban a fejedelmek ellenállásán — Freisingi Ottó szerint „titkos okok miatt” — végül is elbukott.⁵⁴ Bizonytalán szerepe volt ebben Jasomirgott Henrik osztrák örgrófnak s bajor hercegnek is, akivel II. Géza nem sokkal korábban — valószínűleg 1151-ben — rendezte ellentéteit.⁵⁵ Mindenesetre ezek az események arról tanúskodnak, hogy a magyar királynak nagy erőfeszítéseket kellett tennie a német invázió elhárítása érdekében. Ilyen bonyolult nemzetközi helyzetben nyilvánvalóan nem gondolhattak II. Géza és hívei Bizánc elleni háború indítására. Egyébként feltételezhető, hogy tervezett hadjáratát II. Géza igyekezett diplomáciailag is jól előkészíteni. Legalábbis erre lehet következtetni Adalbert ismert, 1152 tájára tehető szicíliai követjárásából,⁵⁶ amelynek az lehetett a rendeltetése, hogy felújítsa a korábbi Bizánc ellenes magyar—normann szövetséget. Nem kétséges, hogy ennek a diplomáciai akciónak a lebonyolításához ugyancsak időre volt szükség. Mindezek alapján véleményünk szerint II. Géza és Manuél felvonulására a Dunához s a két uralkodó között létrejött békekötésre a legnagyobb valószínűséggel 1153-ban került sor.⁵⁷

II. Géza azonban a békeszerződés ellenére sem tett le a háborús terveiről, amelyeknek szövetségeseitől sikerült megnyernie a szerb fejedelmét. Az eseményekről Kinnamosz és Nikéasz tájékoztatnak bennünket. Ezek szerint Manuél császár megszakítván az új normann királlyal, I. Vilmost folytatott béketárgyalásokat, a bizánci flottát Kónsztantinosz Angelosz vezetésével a normannok ellen küldte. A bizánci hajóhad azonban megsemmisítő vereséget szenvedett I. Vilmos hajóitól.⁵⁸ Ezt követően a baszileusz arról szerzett tudomást, hogy a magyarok királya ismét mozgolódik, és Bizánc elleni támadást tervez. Manuél erre megtette a szükséges katonai előkészületeket ahhoz, hogy seregével felvonuljon a Dunához, de végül is Szófiában tárgyalásor útján meg tudott egyezni Géza követivel, s így háborús összecsapásra nem került sor. A bizánci császár ezután a szerbek uralkodója, II. Uros ellen fordult, és rábírta őt arra, hogy álljon el a magyarokkal kötött szövetségtől.⁵⁹ Ismerve azt, hogy a normannok a bizánciakat 1154 kora tavaszán győzték le a tengeren,⁶⁰ joggal lehet arra következtetni, hogy a magyarok és a bizánciak közti szófiai megegyezés 1154 tavaszán történt.⁶¹

⁵³ JORDAN: i. m. 112—113.

⁵⁴ G 1769. Ld. még G 2659.

⁵⁵ II. Géza és Jasomirgott Henrik tárgyalásáról oklevélből értesülünk (PRT I. 600.). A diploma datálására ld. pl. KUBINYI A.: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 1975. 81.

⁵⁶ Az oklevél (PRT I. 602—603), amely Adalbert szicíliai útjára utal, keltezetlen. A szakirodalom általában 1153 tájára datálja (ld. pl. KUBINYI: i. m. 81.), szerintünk nincs akadálya annak, hogy Adalbert palermói követjárását — s így az oklevél keltét is — 1152-re tegyük.

⁵⁷ Egyébként az 1151-es esztendő sem jöhet szóba II. Géza dunai felvonulása és a magyar—bizánci békekötés időpontjaként, hiszen 1151-ben a magyar király más ügyek intézésével volt elfoglalva. 1151-ben ugyanis két ízben — először az év elején, másodszer az év nyarán — jártak a király seregei Izjaszláv érdekében orosz földön (HODINKA: i. m. 131—149., 219—223., 224—225., 151—167., 227—243.), s a magyar—osztrák kapcsolatok rendezése is erre az évre, feltehetően 1151 végére esett.

⁵⁸ K 119—121.; N 95—96.

⁵⁹ K 121.; N 100. — A szófiai tárgyalásra és a szerb fejedelem személyére ld. KALIC 1970. 36.

⁶⁰ A bizánci flotta vereségének időpontjára ld. CHALANDON 1907. 189. 3. jegyz.

⁶¹ Mindezeket az eseményeket 1153-ra teszi pl. GROT 1889. 193.; CHALANDON 1912. 409.; VASZILJEVSKIJ 1930. 66.; KALIC 1970. 36., s közelebbi időmegjelölés nélkül 1154-re helyezi a történeteket RÁCZ: i. m. 6. 1154 őszére datál PAULER: i. m. 286—287.

De ez a megegyezés sem bizonyult tartósnak. II. Gézának a bizánci belügyekbe való nyílt beavatkozása új fordulatot jelentett a magyar—bizánci konfrontáció történetében. Az események háttérében Manuél császár unokatestvérének, Andronikosznak és a magyar királynak a megállapodása állott. Andronikosz Volodimerko halicsi fejedelem nőtestvérének és Jóannész Komnénosz bizánci császár testvérének, Iszaakiosz szebasztokratórnak a fia volt, aki 1152-ben Kilikiában súlyos kudarcot szenvedett I. Thorosz örmény fejedelemmel szemben, s ugyanakkor a baszileusz szempontjából rendkívül gyanús kapcsolatokat tartott fent idegen uralkodókkal. Ezért Manuél jobbnak tartotta unokatestvérét Kilikiából eltávolítani, s Andronikosz 1153-ban a balkáni Niš-thema élére állította kormányzóznak.⁶² Andronikosz azonban Belgrád, Barancs és Niš városok duxaként titkos tárgyalásokat folytatott a magyar királlyal, és felvette a kapcsolatot Barbarossa Frigyes német uralkodóval is. II. Géza és Andronikosz megállapodtak abban, hogy Belgrád, Barancs és Niš városok magyar kézre adásának fejében II. Géza katonai segítséget nyújt Andronikosz-
nak a bizánci császári korona megszerzéséhez.⁶³ Ez az egyezés és az azt követő események egyértelműen a feudális magyar urak Bizánc elleni agresszivitásának fokozódásáról, déli irányú expanziós törekvéseinek erősödéséről tanúskodnak.

Egyébként Andronikosz és II. Géza megegyezésének részét képezhette az is, hogy a bizánci trónkövetelő magára vállalta: a magyar uralkodó támadásának idején meggyilkolja a császárt. Ez azonban a kétszeri kísérlet ellenére sem sikerült, s Andronikoszt a Manuél elleni merényletei után lefoglák és börtönbe vetették.⁶⁴ Ezalatt II. Géza az országos sereg élén, amelyet cseh, szász és más nemzetiségű zsoldosok erősítettek, s amelyben felvonult Borič boszniai bán katonasága is, átkelt a Dunán, majd ostrom alá vette Barancsot.⁶⁵ Manuél császárt, akit ekkor teljesen lekötöttek az itáliai események,⁶⁶ az előző békekötés és a szófiai tárgyalások után teljesen váratlanul érte a magyar támadás. Jelentősebb bizánci hadsereget a baszileusz már nem tudott mozgósítani, s ezért csak viszonylag kisebb erőket küldhetett II. Géza ellen. A magyar király, miután tapasztalnia kellett, hogy az Andronikossal megkötött szerződést nem lehet megvalósítani, felhagyott Barancs ostromával, és megkezdte a visszavonulást. Útközben súlyos vereséget mért egy rátámadó bizánci seregre, amelynek soraiban — bizánciak oldalán álló magyar csapatot vezetve — egy István nevű Árpád-házi herceg is harcolt.⁶⁷ A bizánci csatavesztés hírére Belgrád lakosai a magyarokhoz akartak csatlakozni, ezt azonban egy újabb bizánci seregnek sikerült megakadályoznia, mire II. Géza Belgrádnál visszahajózott országába.⁶⁸

⁶² Ezekre ld. GROT 1889. 195—198.; CHALANDON 1912. 409.; CH. DIEHL: Les figures byzantines II. Paris 1927. 96.; N. BĂNESCU: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradanuvion) et de Bulgarie. Bucarest 1946. 160—161.; O. JUREWICZ: Andronik I. Komnenos. Warszawa 1962. 39—41., 53—54.; PASUTO 1968. 178.; KALIC 1970. 36.

⁶³ K 124—130.; N 101.

⁶⁴ K 129—130.; N 101. — Ehhez ld. még JUREWICZ: i. m. 55.

⁶⁵ K 131—132.

⁶⁶ Erre utal konstantinápolyi Mikhaél rétor, aki elmondja, hogy Manuél figyelme éppen a tenger felé fordult, amikor Géza seregével átkelt a Dunán (REGEL 1892. 158.). Ld. még N 101. Ebben az időben már, 1154 szeptemberétől, javában folyt Barbarossa Frigyes első itáliai hadjárata, amely nagymértékben veszélyeztette Manuél itáliai aspirációit. Ezért is kísérte nagy figyelemmel az ottani eseményeket a baszileusz. Ld. KAP-HERR: i. m. 58.; CHALANDON 1912. 348—350.; Iszt. Viz. 327.

⁶⁷ Ennek az István hercegnek a személyére ld. MAKK F.: Megjegyzések II. Géza történetéhez. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Historica LXII. Szeged 1978. 8—9.

⁶⁸ K 131—133.; N 101—102. — II. Géza támadásáról Kinnamoszon, Nikétaszon és Mikhaél rétoron kívül megemlékezik még Prodomosz két költeménye (RÁCZ: i. m. 25—42., 43—46.) és Műgeln Henrik krónikája (SZENTPÉTERY: i. m. 199.).

A bizánci császár természetesen nem hagyta bosszulatlanul II. Géza támadását, és a birodalmi sereg élén Magyarország ellen indult, a Dunán felvonult a görög flotta is.⁶⁹ A baszileusz még a magyar határhoz való érkezése előtt leváltotta azt a szerb fejedelmet, Desát, aki II. Géza hadjárata nyomán került a szerbek élére, s helyére visszatette uralkodói székébe a korábbi nagyzsupánt, II. Urošt.⁷⁰ A bizánciakkal egy időben megjelent a Dunánál a magyar sereg is. Harcra azonban nem került sor, s végül II. Géza javaslatára hosszas tárgyalások után a magyarok és a bizánciak — talán 5. évtől kezdve — békét kötöttek egymással.⁷¹ Ez a békeszerződés, amely az összezsugorodás előtti területi és politikai status quo alapján jött létre, zárta le a II. Géza alatti magyar—bizánci konfrontáció időszakát.

II. Géza és Andronikosz megegyezésének, a magyar király támadásának, az ezekkel szorosan összefüggő újabb dunai felvonulásnak és a két uralkodó között létrejött békemegállapodásnak a kronológiája meglehetősen problematikus. A kutatók egy része úgy foglalt állást, hogy Géza és Andronikosz szövetkezése 1153-ban történt, 1154-ben zajlott le a magyar támadás, és 1155 tavaszán vonult fel Géza és Manuél seregeikkel a Dunához, s ekkor kötöttek egymással békét.⁷² Más felfogás szerint a magyar király és a bizánci trónkövetelő 1154-es megállapodásának eredményeképpen 1155 tavaszán tört be II. Géza bizánci területre, s 1156 első felében ment végbe a két uralkodó hadainak felvonulása a Dunához, valamint a békeszerződés megkötése.⁷³

A kronológiai problémák megoldása a rendelkezésünkre álló források alapján fordított úton, a későbbben lejátszódott események időrendjének megállapításából kiindulva válik lehetségessé. Ezekről az eseményekről a bizánci történetírókon — Kinnamoszon és Nikétaszon kívül — különböző mértékben Theodórosz Prodromosz, Mügelin Henrik és konstantinápolyi Mikhaél rétor is tudósít. A történetek időrendjének meghatározásához nagy segítséget jelent annak ismerete, hogy az 1156. január 26-án megnyílt konstantinápolyi egyházi zsinaton az antiokhiai patriarchiával, Szóterikhosz Panteugenosszal együtt az eukharisztikus tanok eretnek tolmácsolásáért elítélték és kiközösítették Mikhaél rétor is.⁷⁴ Ebből az következik, hogy a konstantinápolyi rétor azt a beszédét, amelyben részletesen foglalkozik II. Géza támadásával és a két uralkodó közti békekötéssel, csak 1155-ben mondhatta el Manuél császár előtt.⁷⁵ Ez viszont egyértelműen azt jelenti, hogy Géza és Manuél seregeinek felvo-

⁶⁹ K 133.

⁷⁰ Szól ezekről az eseményekről Kinnamosz, Mikhaél rétor és Prodromosz is (K 113., REGEL 1892. 163—164.; RÁCZ: i. m. 32—35. 271—356. sorok). — Desa és II. Uroš Belus bánnak, II. Géza anyai nagybátyjának testvérei voltak. Politikai törekvéseikről és a szerb fejedelmi trónért folytatott rivalizálásukról ld. KALIĆ 1970. 21—37.

⁷¹ K 134.; REGEL 1892. 163.; RÁCZ: i. m. 39. 516—522. sorok, 46. 92—94. sorok. — A források nem jelölik meg, hogy a két uralkodó hány évre kötötte meg a békét. Néhány kutató az 1161-es ötéves magyar—bizánci békeszerződés alapján talán joggal következtet arra, hogy ekkor is ötéves békében állapodtak meg. Ld. pl. PAULER: i. m. 289., 494—495. 483. jegyz.; ACSÁDY: i. m. 212.

⁷² Így pl. GROT 1889. 197—204.; VASZILJEVSKIJ 1930. 67—73.; ROZANOV 1930. 668—670.; JUREWICZ: i. m. 56—61.; KALIĆ 1970. 30., 36.; Izvori 46—55.

⁷³ Erre ld. pl. KAP-HERR: i. m. 137—138.; PAULER: i. m. 288—289.; SCHERER: i. m. 95—97.; CHALANDON 1912. 409—414.; DEÉR: i. m. 129.; HÓMAN 1930. 374.; RÁCZ: i. m. 7.; JIREČEK 1952. 143.; URBANSKY: i. m. 80., 84.; MORAVCSIK 1970. 81—82.

⁷⁴ Ld. CHALANDON 1912. 640—641.; LAMMA: i. m. 255—256.; H.—G. BECK: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München 1959. 623.; P. WIRTH: Michael von Thessalonike? Byzantinische Zeitschrift 1962. 266—268.; R. BROWNING: The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century II. Byzantion 1963. 13.; OSTROGORSKY: i. m. 376.; KALIĆ 1970. 30.; H. HUNGER: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I. München 1978. 125.

⁷⁵ A beszéd elhangzását 1155 karácsonyára teszi REGEL 1892. XIX.; KALIĆ 1970. 30.; Izvori 191. 25. jegyz.

nulására a Duna partjára és a békeszerződés aláírására nem 1156-ban, hanem 1155-ben került sor. Mivel Kinnamosz elbeszéléséből tudjuk, hogy Manuél tavasszal indult seregével Magyarország ellen a Dunához,⁷⁶ ahol azután Gézával békét kötött, nyilvánvaló, hogy ezek 1155 első felében játszódtak le.⁷⁷ Tehát a megelőző események 1154-ben történtek.

Az 1154-es események datálásához a következő mozzanatokat kell számításba vennünk. Kinnamosz elbeszéléséből tudjuk, hogy Manuel 1154 tavaszán egyezett meg Géza követivel, Nikétasz szerint pedig a szófiai tárgyalások után a bizánci császár a szerbek fejedelme ellen vonult, s rávette őt arra, hogy mondja fel a magyarokkal létesített szövetséget.⁷⁸ Ezek után került sor II. Géza támadására, amelynek közelebbi időpontja megállapításához alkalmasnak látszik Kinnamosz azon közlése, mely szerint közvetlenül a magyar király visszavonulása után Manuél császár a makedóniai Berrhoé városába vonult telelni.⁷⁹ Ezek figyelembe vételével úgy gondoljuk, hogy az Andronikossal 1154 első felében kötött megállapodás értelmében II. Géza 1154 késő őszen, az év vége felé indította meg hadjáratát Bizánc ellen, s még az év befejezése előtt visszatért országába.⁸⁰

*

A fentiek alapján a következőkben foglalhatjuk össze az 1149—1155 közötti magyar—bizánci konfrontáció kronológiáját. A normann—francia—Welf koalíció tagjaként a magyar királyság már 1149 második felében — az erkölcsi-politikai támogatás mellett — katonailag is segítette a raškai szerbek Bizánc elleni függetlenségi harcát. Ez kétségtelenül azt jelenti, hogy a belső konszolidáció következtében megerősödött feudális Magyarország saját kezdeményezésére vállalta a bizánci birodalommal való nyílt fegyveres összeütközés kockázatát. 1150 őszen II. Géza a korábbiánál is nagyobb katonai segítséget nyújtott II. Uroš szerb fejedelemnek, de a Tara-patak menti csatában az egyesült szerb—magyar hadak súlyos vereséget szenvedtek a bizánciaktól. Rögtön ez után, tehát még 1150 végén került sor a II. Géza alatti első közvetlen magyar—bizánci háborúra, amikor a Manuél vezette bizánci seregek bosszuló hadjáratuk során feldúlták és kirabolták a Szerémséget és a Temes folyó vidékét. Valószínű, hogy a Halicsból hazaérkező II. Géza és a magyar területekről kivonuló Manuél követek útján 1151 elején fegyverszünetet kötöttek. A magyar uralkodó, miután az 1151—1152-es időszakot a visszavágáshoz szükséges felkészülésre fordította, 1153-ban vonultatta fel csapatait Bizánc ellen; az összecsapás azonban ekkor elmaradt, a két fél békét kötött egymással. A magyar állam és a bizánci birodalom balkáni törekvései közt feszülő ellentéteket azonban sem ez a béke, sem az 1154 tavaszán Szófiában létrejött megegyezés nem szüntette meg. A magyar uralkodó osztály területszerző aspirációi akkor már Bizánchoz tartozó területek meghódítására is irányultak. Elsősorban terjeszkedő, hódító szándék vezérelte II. Gézát, amikor 1154 végén — Andronikossal szövetségben — hadjáratot indított Manuél birodalma ellen,

⁷⁶ K 133.

⁷⁷ Ld. fentebb 72. jegyz.

⁷⁸ K 121.; N 100.

⁷⁹ K 133;

⁸⁰ Hasonlóan datálja az eseményeket FREIDENBERG 1959. 34—35.

a támadás azonban eredménytelenül fejeződött be. 1155 tavaszán II. Géza és Manuél ismét felvonultatták seregeiket a Dunához, háborúra azonban nem került sor, s a két uralkodó között 1155 nyarán megkötött békeszerződés zárta le a II. Géza-kori magyar—bizánci konfrontáció időszakát.⁸¹

⁸¹ Az 1154—1155-ös időszakban II. Géza kapcsolatban állott I. Vilmos normann királlyal. Mikhaél rétor azon megjegyzésén kívül, hogy ti. a magyar király „a rómaiak [bizánciak] ellen a szicíliai Szkyllának [I. Vilmosnak] ... akart a javára lenni” (REGEL 1892. 162—163.), erre utal II. Géza egyik emberének, a kancellári címet viselő Gentilisnak követi tevékenysége a palermói udvarban. Egyébként diplomáciai feladatának teljesítése után Gentilis visszatért Sziciliába, ahol Agrigento püspöke lett; már 1156 júliusában ebben a minőségében szerepel. Ezekre ld. pl. CHALANDON 1907. 193.; LAMMA: i. m. 155.; KUBINYI: i. m. 96., 96. 304. jegyz.

Ferenc Makk

REMARQUES SUR LA CHRONOLOGIE DE LA CONFRONTATION HONGROISE—BYZANTINE PENDANT LE RÈGNE DE GÉZA II

L'auteur essaie de tracer la chronologie des événements importants de la confrontation hongroise—byzantine pendant 1149—1155. Avec l'aide d'un poème du poète byzantin Théodore Prodrome, l'auteur voit affirmé que le royaume hongrois, membre de la coalition franco — normanne—Welf a aussi militairement aidé — déjà en automne de 1149, et parallèlement au soutien politique — la lutte des Serbes pour l'indépendance contre Byzance. L'auteur montre qu'ainsi la Hongrie affermie à cause de la consolidation interne entreprenait de son propre chef le risque d'une ouverte rencontre armée avec l'empire byzantin. En automne de 1150 le roi hongrois Géza II (1141—1162) donnait aux Serbes une assistance militaire beaucoup plus grande qu'avant, mais dans la bataille près du ruisseau Tara les armées serbes—hongroises se faisaient battre gravement par les Byzantins. Selon l'opinion de l'auteur c'était immédiatement après cela, même à la fin de l'année 1150 qu'arrivait la première guerre hongroise—byzantine sous le règne de Géza II : les armées byzantines marchant sous l'empereur Manuel (1143—1180) saccageaient et pillaient en revanche la Sirmie et la région de Temes. On peut supposer qu'au début de 1151 Géza II et Manuel aient conclu un armistice par l'intermédiaire de leurs parlementaires. Le roi hongrois — après avoir fait les préparations pour la riposte pendant 1151—1152 — faisait défiler ses armées contre Byzance en 1153, mais la guerre n'avait pas lieu car les deux régnants avaient conclu la paix. Mais les intérêts antagonistes de l'état hongrois et ceux de Byzance dans les Balkans ne pouvaient être supprimés ni par cette paix ni par l'accord de Sofia entre les Hongrois et les Byzantins au printemps de 1154. Parmi les projets expansifs de la classe dirigeante hongroise figurait en ce temps-là aussi l'annexion des territoires appartenant à la Byzance. Géza II avait un cours expansionniste et conquérant quand à la fin de 1154 il entreprenait une campagne — comme allié du prétendant au trône byzantin Andronic — contre l'empire de Manuel. La campagne se terminait sans résultats. Au printemps de 1155 Manuel et Géza II faisaient de nouveau défiler leurs armées sur le Danube, mais la guerre n'avait pas lieu finalement, et la paix de 1155 terminait l'époque des confrontations armées entre les Hongrois et les Byzantins pendant le règne de Géza II.

Ференц Макк

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ВЕНГЕРСКО—ВИЗАНТИЙСКИХ СТОЛКНОВЕНИЙ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ ГЕЗЫ II (1141—1162)

Автором данной работы предпринимается попытка определить хронологию важнейших событий венгерско—византийских столкновений в период между 1149—1155 гг. Опираясь на одно из стихотворений византийского поэта — Теодора Продрома, автор приходит к выводу о том, что Венгерское королевство в союзе с Францией, сицилийскими норманнами и немецкими Вельфами уже начиная с середины 1149 г. оказывало не только политическую, но и военную помощь сербам, борющимся против Византии за свою независимость. Исходя из вышеупомянутого факта автор подчёркивает, что, укрепленная благодаря внутренней консолидации, Венгрия по своей инициативе пошла на риск открытого столкновения с Византийской империей. Осенью 1150 г. венгерский король Геза II (1141—1162) оказал сербам военную помощь, большую чем когда-либо, но в битве на ручье Тара объединённые отряды сербов и венгров потерпели полное поражение от Византии. По мнению автора сразу же после этого поражения, т. е. в конце 1150 г., началась первая при Гезе II открытая война между Венгрией и Византией, в ходе которой византийские отряды под руководством Мануила (1143—1180) разорили и ограбили Серем и Темешкез. По всей вероятности Геза II и Мануил

заклучили перемирие в 1151 г. через послов. Венгерский король, использовав мирный период 1151—1152 гг. для подготовки к новому выступлению, в 1153 г. направил свои войска против Византии, но сражения не последовало, правителями был заключён мир. Однако противоречия в устремлениях Венгрии и Византии на Балканах не были отменены ни мирным договором 1153 г., ни соглашением, подписанным весной 1154 г. в Софии. Господствующий класс Венгрии в это время уже ставил себе целью захват принадлежащих Византии земель. Геза руководствовался в первую очередь захватническими целями, когда в конце 1154 г. в союзе с Андроником — претендентом на византийский престол — совершил поход против империи Мануила, но нападение венгров не принесло результатов. Весной 1155 г. Мануил и Геза II вновь стянули свои войска к Дунаю, но война не состоялась. Мирный договор, заключённый между Венгрией и Византией летом 1155 г., положил конец военным столкновениям двух стран в период правления Гезы II.

A magyar történettudomány az elmúlt évtizedekben több alkalommal is kísérletet tett arra, hogy képet rajzoljon a keleti szláv (orosz) etnikum megtelepedéséről a IX—XIII. századi Kárpát-medencében. Nagy segítséget nyújtott ehhez a XIII. század elején élt gesztairó, Anonymus tudósítása, aki a honfoglalásra indult és Kijevben tartózkodó magyarokról írva jegyezte meg: „Hasonlóképpen az oroszok közül szintén sokan Álmos vezérhez csatlakoztak, vele együtt Pannóniába jöttek, és maradékok különböző helyeken egészen a mai napig Magyarországon lakik.”¹ Melich János történeti magot látott ebben az anonymuusi híradásban, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra: „A XI—XII. század orosz és magyar eseményei is alkalmasak voltak arra, hogy hazánkba orosz telepesek jöjjenek.” A Kárpát-medencei Orosz (Oroszi stb.) helynevek szórtágából arra a következtetésre jutott, hogy „itt nem egy időben, egy tömegben, egy nagyobb zárt területre való telepítés történt... Az ilyen eloszlású egynyelvű nép bevándorlásának különböző időkben kellett végbemennie”, azaz „orosz falvak tehát hazánkban a tatárdulás előtt is, meg a tatárdulás után is keletkeztek.”² Mályusz Elemér csak a népnevekből *-i* képzővel alakult helyneveket vizsgálta, s úgy találta, hogy a Csehi, Németi, Oroszi stb. nevű falvak királyi területen feküdtek, s e falvak életre hívója a királyi hatalom volt. A XI—XII. században a magyar királyok nem egy tömegben telepítették le az idegen etnikumokat, hanem „szétszórták a beköltözőket”, azaz beolvastásukra törekedtek.³ Györffy György 1958-ban közzétett munkájában lehetségesnek tartotta Anonymus nyomán, hogy oroszok csatlakozására akár Kijevnél, tehát a magyar honfoglalás előtt sor kerülhetett, de hangot ad ama vélekedésének is, hogy ez bekövetkezhetett a X. század végén, amikor „az orosz őskrónika 996. évi híradása szerint Oroszország fejedelme és István király között jó viszony állt fenn.” Mindenesetre egy megbízható nyugati forrásban, a Hildesheimi Évkönyvben István fia, Imre címeként megőrzött dux Ruizorum kifejezést Györffy György az oroszokra vonatkoztatja, s az orosz népnév későbbi időből dokumentált ’ajtónálló, testőr’ jelentésének idevonásával arra a megállapításra jutott, hogy Imre herceg oroszainak, István király testőri seregének az alapeleme az orosz (rúsz) volt. Megállapítása szerint „az *Oroszi* helynévtípus *-i*-je azonban XI—XII. századi orosz településre mutat.”⁴ Hasonló álláspontot foglalt el Györffy György az általa össze-

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum I. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY.* Budapestini 1937. 47. (Magyar fordítása PAIS DEZSŐ tollából: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1975.³ 143.)

² MELICH JÁNOS: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925—1929. 155—157., 165. Ld. még MELICH JÁNOS: Néhány magyar népnévről. Magyar Nyelv 1909. 338—339.

³ MÁLYUSZ ELEMÉR: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939. 268—270.

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 1958. 58., 71., 574—577.

állított Árpád-kori történeti földrajz eddig megjelent egyetlen kötetében is. Az abaúji Orosz településről azt jegyezte meg: „Nevét idetelepített oroszokról nyerhette”, a beregi Orosziról: „Nevét feltehetően a vár közelébe telepített orosz katonáskodó jobbagyóktól kapta”, a Bars megyében levő Oroszi falvagról: „Nevét itt lakó oroszokról (királyi testőrökről?) kapta”, míg a bihari Oroszról pedig: „Orosz katonai telepítés, talán törzsi helynevek korából.”⁵

Történettudományunk az elmúlt évtizedek során több fontos megállapításra jutott az oroszok magyarországi jelenlétét illetően az Árpád-korban. Uralkodóvá vált az a nézet, hogy az oroszok jelentős csoportjai már igen korai időszakban Magyarországra kerültek. Általánosan elfogadásra talált, hogy ezek az oroszok királyi telepítés eredményeképpen jutottak olyan lakhelyekhez, amelyek nevükben is utalnak lakóik orosz etnikumára. Mályusz Elemér egyenesen úgy fogalmazott: nem szorul magyarázatra, hogy Csehinek, Horvátinak, Németinek, Oroszinak azt a falut mondták, amelynek lakói csehek, horvátok, németek, oroszok voltak. Elvékonyodott az a lehetőség, hogy a népnévvel egyező vagy ahhoz hasonló alakú falunevek személynévi eredetűek lennének, Mályusz Elemér ezt írta 1939-ben: „Azt hisszük, hogy a teljesebb okleveles anyag alapján vagy az egyes helységek környezetének részletesebb megvizsgálása után nem egy ma kétséges eredetűnek látszó faluról mutatható majd ki, hogy nem Horvát, Cseh vagy Orosz nevű ember után kapta nevét, hanem több idegen eredetű család emlékéét őrzi.”⁶ Végső fokon tehát a kutatás mai állása szerint az Orosz, Oroszi stb. helynevek nagy száma mintegy automatikusan azt jelenti, hogy oroszok viszonylag jelentős számban képviseltették magukat az Árpád-kori Magyarországon.

A helynévadás motivációinak vizsgálata azonban arra mutat, hogy a helynevek nem alkalmasak ilyen jellegű következtetések levonására. Mindenekelőtt nem szabad szem elől téveszteni, hogy a lakosok etnimuma csak egy a végtelen számú helynévadási indíték sorában. Következésképpen a helynevekkel szemben nem lehet olyan kutatói igényvel fellépni, mintha azok hiánytalanul tükröznék azt, hogy hol, az Árpád-kori Magyarország mely településén éltek oroszok. Azt sem hagyhatjuk számításán kívül, hogy a helynevek elnevezése sokkal konzervatívabb, mintsem hogy módjában állna pontosan tükrözni — egyebek mellett — a lakosok etnikumának változását. Nem szabad tehát meglepődnünk, ha már a korai időszakban, a XI. században ismerünk olyan települést, amely a besenyők faluja volt, de mégis Taszár nevet viselt. A Valkó megyei Šid a XIV. század végén mint oroszok faluja (possessio rutenorum) szerepel, de nevéből nem derül ki lakóinak ekkori etnikuma. Ugyancsak nem maradt helynévi nyoma azoknak az oroszoknak (genere Rutheni), akiről 1214-ben a Bán falubeli krasznai várnépek azt állították, hogy közibük valók. A perbe vontak azonban igazolták szabad voltukat, amiből arra lehet következtetni, hogy talán király által telepített s kiváltságolt oroszok voltak.⁷ Érdekesen vetíti elénk az etnikum kérdését a párhuzamos helynévadás, vagyis amikor különböző etnikai közösségek egyazon időben különböző helynévadási indítékek alapján nevezik el ugyanazt a települést. Az Erdélyben fekvő Szerdahely (a mai Mercurea Sibiului) német neve Reussmarkt, s a helység már a XIII. század végén e néven (Ruhcmark, Ruzmark) fordul

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 126., 546. 465., 649.

⁶ MÁLYUSZ ELEMÉR: a 3. jegyzetben i. m. 266., 273.

⁷ KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LV. Szeged 1976. 64—65.; KARÁCSONYI JÁNOS—BOROSZKY SAMŰ: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903. 180.

elő.⁸ E települést tehát mind a magyarok, mind a németek piaca alapján nevezték el, de míg a helység magyar neve a hetipiae napjára, szerdára utal (s a román elnevezés is ezt tükrözi), addig a németek Reussmarkt 'oroszvásár' elnevezése közelebbről nem ismert módon a piacot, illetve magát a helységet az oroszokkal hozta kapcsolatba.

Oroszországi kereskedők bizonyíthatóan megfordultak az Árpád-kori Magyarországon. Egy 1214. évi hamis oklevélből tudjuk, hogy a Borsod megyei Szalonta, amelyet a XII—XIII. század fordulóján mint szabad vásárt (liberum forum) Oroszországból jövő kereskedők is látogattak, egy per révén a kereskedők tulajdonába került, akik azt eladták.⁹ Az erdélyi Reussmarkt és oroszországi kereskedők borsodi jelenléte arra mutat: Orosz- helyneveink keletkezésében korántsem csak királyi telepítésnek juttathatunk szerepet. Ezt további példáink is megerősítik. Temes megyében 1177. évi oklevél szól egy orosz etnikumú egyén házáról (domus Ruteni). Felvetődött, hogy ebből a magból fejlődött ki a megye középkori Oroszi nevű faluja.¹⁰ Ha ez igaz, annak is bizonyosságát szolgáltatja, hogy az Oroszi (Csehi, Horváti stb.) nevű falvakban nem lehet oroszok (csehek, horvátok stb.) által nagy számban lakott falut látni. Alkalmassint a tulajdonos orosz etnikuma elégséges alap lehetett ahhoz, hogy Orosz (Oroszi stb.) nevű település keletkezzék. A már említett Valkó megyei Šidról, amelyet 1393. évi oklevél oroszok falujának nevez, ugyanebből a diplomából az derül ki, hogy korábbi tulajdonosa az utódok nélkül elhalt, orosz etnikumú (similiter Ruteni) Péter fia Mihály volt.¹¹ Valószínű, hogy lényegi kapcsolat lehet a település oroszok falujaként történő minősítése és magtalanul meghalt tulajdonosának (esetleg az előbbi tulajdonosoknak) orosz etnikuma között. Györffy György történeti földrajzának borsodvármegyei fejezetében írja: „1279-ben merül fel Szeimerén egy Vruz nevű birtokos, aki 1 ekényi földjét elcseréli egy másik szemerei földért. 1333-ban Szemere egy Orosz nevű birtokkal szomszédos, amely nevét alighanem a fenti Vruz-ról nyerte.” Ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Orosz személynév is lehetett Orosz helynév névadója. Nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy Györffy György az ugyancsak Orosz hangalakot mutató bihari helységet (amelyre az első adat a XIII. század elejéről való) „orosz katonai telepítés”-nek minősíti, amely „talán a törzsi helynevek korából”, azaz a X. századból való.¹² Mindenesetre azt a lehetőséget kizárni, hogy esetleg itt is személynévi eredetű helynévvel állunk szemben, a borsodi példa alapján nem lehet. Korábbi kutatás már rámutatott arra, hogy a XI—XII. századból eredeztetett -i képzős (vagyis Oroszi alakot mutató) helynevek egyike-másika szintén későbbi alakulás. Mályusz Elemér szerint a „Szentendrei-szigeten fekvő mai Kisoroszi, amely talán azonos a XIV. század végén Pilis megyében szereplő Orosz-szal..., feltehetőleg későbbi kitelepülés eredménye. Valószínűleg ugyanígy képzelhető el a Nógrád megye északi részében, a zólyomi határ mellett fekvő Divényoroszi (Thranova) keletkezése is.”¹³ Összesen 74 Orosz- (illetve Rusz-, német Reuss-, román Ruș-) helynevet lajst-

⁸ Az Orosz, Oroszi stb. helynevek adattárát ld. KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV. Szeged 1973. 13—14. Szerdahely adatait ld. KNEZSA ISTVÁN: Keletmagyarország helynevei. DEÉR JÓZSEF—GÁLDI LÁSZLÓ (szerk.): Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Bp. 1943. 252.; CORIOLAN SUCIU: Dicționar istoric al localităților din Transilvania I. București 1967. 390.

⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII. 5. Stvdio et opera GEORGII FEJÉR. Budaë 1841. 208.

¹⁰ KRISTÓ GYULA: a 7. jegyzetben i. m. 63.

¹¹ Zsigmondkori oklevéltár I. (1387—1399). Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1. Bp. 1951. 3021. szám.

¹² GYÖRFFY GYÖRGY: az 5. jegyzetben i. m. 797., 649.

¹³ MÁLYUSZ ELEMÉR: a 3. jegyzetben i. m. 282.

romba foglaló adattárunk legtöbb helységéről nem állapítható meg sem a névadás közvetlen indítéka, sem a település keletkezésének időpontja. Ezeknek nagyobbik része (elsősorban a -falu, -falva, -fa, -dorf stb. utótagú helynévi anyag) általában aligha tartozik a helynevek legkorábbi rétegéhez. A fennmaradó részről viszont a rendelkezésünkre álló s fentebb elősorolt példaanyag sejtetni engedi: nem minősülhetnek a helynévadási indíték szempontjából egységesnek. Egyesek közülük orosz kereskedőknek, tulajdont szerzett magányos orosz etnikumú egyéneknek, Orosz személynevet viselőknak köszönhetik elnevezésüket, s csak szerény méretekben tételezhetjük fel, hogy királyaink tudatos szándékkal jelentős orosz népességet telepítettek volna le Magyarországon.

Sajátos fejezetét jelenti az oroszok Árpád-kori magyarországi tartózkodásának Imre herceg *dux Ruizorum* címe, illetve annak Győrffy György által adott értelmezése. Győrffy ekként vélte megoldani a *dux Ruizorum* talányát: „Az egykorú Hildesheimi évkönyvek szerint Imre halálakor, 1031-ben a *dux Ruizorum* címet viselte. Hogy ez a rejtélyes cím mit jelent, megmagyarázza a soron következő trónörökös címe. Imre halála után István király, most már az egész dinasztiát mellőzve, nővére fiát, a velencei Orseolo Pétert jelölte utódnak, akit a XI. századi Szent István-legenda szerint serege vezérévé tett (*exercitui suo prefecerat ducem*). Ezen a királyi testőrséget szokás érteni. A *dux Ruizorum* 'oroszok vezére' mindenestre azonos a *dux exercitus regis*-szel, a királyi sereg, a testőrség vezérével. A megoldást a régi magyar *orosz* szó nyújtja, melyet Párizz-Pápai szótára 1767-ben még a következő jelentéssel jegyezt fel: »orosz: Janitor, Satelles; ein Thorhüter, Portner, Trabant«. A szó ilyenféle jelentése az *orosz* népnév mai jelentése mellett az egész középkoron át kimutatható.” Győrffy szerint tehát a *dux Ruizorum* az oroszoknak is mondott királyi testőrök vezetőjének címe volt. S hogy István király testőri seregének etnikai alapeleme „az orosz (rúsz) volt, azt maga a foglalkozásnévvé vált népnév is elárulja.”¹⁴

A *dux Ruizorum* talánya régóta foglalkoztatja a magyar történettudományt. Noha Pauler Gyula immár közel egy évszázaddal ezelőtt úgy foglalt állást, hogy „a »dux Ruizorum«... félreértés, a mi elég gyakran fordul elő középkori krónikásoknál, vagy valami tollhiba lehet, s nem érdemi meg azt a sok, gyakran élesesű kombinációt, melyeket e szavak magyarázatára tudósok és tudatlanok pazaroltak”,¹⁵ a nagy tekintélyű kutató véleménye nem szegte kedvét a rejtélyt megoldani akaró próbálkozásoknak. Az értelmezésbeli bizonytalanság kiindulópontja az, hogy a *dux Ruizorum* cím ruiz tagjának az értelme vitatott. Marczali Henrik szerint a ruiz az osztrákokra vonatkozik, ugyanis „az oroszok még a XII. században is ruizoknak nevezték az osztrákokat.”¹⁶ Győrffy György értelmezésében a „*Ruiz* alak a középfelnémet *Riuze* 'orosz' ...alaknak felel meg.”¹⁷ Magunk a Győrffynél olvasható megoldás felé hajlunk, vagyis a *dux Ruizorum* címben 'oroszok vezére (hercege)' értelmű címet gyanítunk, ahol a Ruiz akár a Riuzból — amint Győrffy véli —, akár a Ruz, Ruzz szavakból romolhatott. Egyebekben azonban nem tudjuk magunkévá tenni Győrffynek fentebb részletesen idézett okfejtését, illetve okfejtésének végeredményét.

Két körülmény szól a Győrffy által adott magyarázat valószínűsége ellen. Az egyik: téves az a kiindulópont, hogy a rejtélyes *dux Ruizorum* címet „a soron következő trónörökös címe” magyarázza meg. A nagyobbik István-legenda nem hagy kétséget abban a vonatkozásban, hogy nem egyazon időben kerített sort István király

¹⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 574., 577.

¹⁵ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1893. 530. old. 152. jegyzet.

¹⁶ MARCZALI HENRIK: Magyarország története. Bp. 1911. 74.

¹⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 574. old. 75. jegyzet.

unokaöccsének, Péternek utódává történt kijelölésére és a királyi sereg vezetőjévé történt kinevezésére. E legenda kronológiája szerint 1031-ben meghalt Istvánnak „immár egyetlen fia”, Imre, akit utódának tekintett, s minden igyekezetével azon volt, hogy „utána országának ő [Imre] kerüljön élére”. Meggyászolta szeretett fiát, majd „teljes valójával az isteni irgalom bőkezűségének keresésére adta magát.” Egyházakat és egyháziakat ajándékozott meg, „minden pénzbeli jövedelmét... zarándokokra, özvegyekre, árvákra költötte”. Amikor pedig „láz vette le lábáról, s mikor már nem volt kétséges hamari halála, előszóltotta a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy helyette a Velencében született Pétert, nővérének fiát választják királynak, akit már korábban magához hívatott, és seregének vezérévé nevezett ki; majd atyailag intette őket, hogy őrizzék meg az igaz hitet.”¹⁸ Az utolsóként idézett szöveg latin eredetije kétféle módon is, részint a *iam dudum* szavak kitételével, részint pedig a *prefecerat* ige praeteritum perfectum alakjával, egyértelműen utal arra: Péter királlyá jelölését megelőzte a királyi sereg élére állítása. Ez önmagában bizonyítja, hogy a király által kijelölt trónörökös méltósága és a királyi sereg vezetése nem volt szorosan összekötve egymással. Méginkább világossá válik ez, ha a nagyobbik István-legenda kronológiájától eltérően, de a korszak tényei (mindenekelőtt a Vazul-féle merénylet) által sugallt kronológia alapján arra a következtetésre jutunk, hogy István rögvest Imre fiának halála után Pétert jelölte utódának,¹⁹ aki ezt megelőzően, talán már az 1026. évvel kezdődő magyarországi tartózkodása óta a királyi sereg élén állt. Ha ez igaz, akkor Imre 1031-ben nem lehetett a királyi sereg vezetője, tehát a *dux Ruizorum* cím nem jelentheti a királyi sereg (mint Györffy mondja: a királyi testőrség) vezetői rangját.

A másik: teljesen valószínűtlen, hogy az orosz népnév már 1031 előtt ajtónállót, illetve testőrt jelentett volna, azaz hogy foglalkozásnévvé alakult volna. Ehhez túlságosan későn, csak a XVI. századtól kezdve jelennek meg az adatok, egyebek mellett Calepinus szótárában, ahol az orosz főnév jelentése: 'ajtónálló, Türhüter'.²⁰ Analógia-ként hivatkozhatunk a Schweizer 'svájci' szóra, amely a XVI. században ugyancsak 'ajtónálló' jelentést kapott. Hansgerd Göckenjan is úgy látja, hogy az orosz népnév csak a kései középkorban vált a magyar királyi udvarban a testőr és ajtónálló szolgálatokat jelölő foglalkozásnévvé.²¹ Fontos leszögezni, hogy az ellenvetésnek nem általános megfontolásból eredő oka van, semmiesetre sem abból fakad, mintha népnevek a korai időben nem válhattak volna foglalkozásnévvé. Frappáns bizonyítékot szolgáltat erre az 1111. évi zabori oklevél, ahol a királyi kincstár kezelőit „magyarul” kálizoknak nevezik,²² holott a káliz eredendően egy iráni nyelvű nép neve. Az orosz népnév 'ajtónálló, testőr' jelentésű foglalkozásnévvé válásáról valló adatainkat fél-ezer év választja el a *dux Ruizorum* adattól. Külön bizonyítékok híján tehát teljesen valószínűtlennek kell minősítenünk azt, hogy egy, a XVI. századtól kezdve dokumen-

¹⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum II.* Budapestini 1938. 390—392. (Magyar fordítása KURCZ ÁGNES tollából: István király emlékezete. Magyar Helikon 1971. 49—51.) A kritikus hely latin szövege: „cum eis tractavit de substituendo pro se rege, Petro videlicet sororis sue filio, quem in Venetia genitum ad se vocatum iam dudum exercitui suo prefecerat ducem, deinde monuit eos paterne fidem orthodoxam servare.”

¹⁹ KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII.* Szeged 1965 20. Ld. még GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 376—380. — Más kronológiát ad HÓMAN BÁLINT(—SZEKFŰ GYULA): Magyar történet I.² Bp. 1935. 235—237.; SZEKFŰ LÁSZLÓ: Gellért, marosi püspök. Világosság 1976. 94.

²⁰ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1970. 1093.

²¹ HANSGERD GÖCKENJAN: *Hilfsvölker und Grenzwachter im mittellalterlichen Ungarn.* Wiesbaden 1972. 66.

²² FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. Bp. 1892. 42.

tált másodlagos jelentés mintegy 500 évvel korábban meglelt volna. Annál kevésbé gondolhatunk erre, mivel rendelkezünk olyan adattal, amelyik ezt az amúgy is szinte kizárható lehetőséget tovább szűkíti. Szakirodalmi utalásból ismerjük azt az 1326. évi oklevelet, hogy a Nógrád megyei Nagyoroszi „első lakóit Kálmán király hívta be Galicziából, s kir. udvari ajtónállókká tette őket.”²³ Györffy György kutatásából tudjuk, hogy XV—XVI. századi királyok (Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos) olyan feltétellel biztosítottak adómentességet a Nógrád megyei Nagy- és Kisoroszfalvának, hogy — mint a kiváltság szövege a király nevében mondja — „a mi oroszaink... saját költségükön két ajtónállót vagy kamarást tartoznak a királyi udvarban tartani”.²⁴ A nagyoroszi példa világosan mutatja: egy Kálmán király nevéhez fűződik a kezdeményezés, hogy az oroszországi Halicsból behívott orosz etnikumú elemek lássák el udvarában az ajtónállói posztot. Mint lehetőséget vetjük fel, hogy az orosz feleséggel rendelkező Kálmán király (1095—1116) mellett legalább ilyen alappal gondolhatunk arra a Kálmánra, IV. Béla király testvéröccsére, aki a XIII. század elején Halics királya volt, s utóbb — királyi címe megtartásával — Szlavónia hercege lett. Mint halicsi uralkodónak nyilván volt módja orosz területről magával hoznia népelemeket, amint bizonyosan tudjuk, hogy 1215-ben, amikor a novgorodi Msztyiszláv időlegesen megdöntötte Kálmán halicsi királyságát, Kálmán halicsi híveivel együtt menekült Magyarországra.²⁵ A gyakorlat tehát, hogy királyok (királyi hercegek) ajtónállói oroszok legyenek, adatszerűen nem korábbi a XII., de még inkább a XIII. század elejénél. Am ahhoz, hogy a gyakorlat rendszerré váljon, az volt szükséges, hogy következetesen oroszok lássák el a testőri feladatokat. Ezt részint a XV—XVI. századi királyok Nagy- és Kisoroszi orosz lakóira vonatkozó előírása bizonyítja, részint pedig az orosz népnév jelentéstágulása. Ahhoz ugyanis, hogy a káliz a királyi kincstár kezelőjévé válhasson a magyar nyelvben, az orosz pedig ajtónállóvá, testőrré, az volt szükséges, hogy rendszeresen kálizok lássák el a királyi kincstár adminisztrációját, illetve rendszeresen oroszok — mint látjuk: Oroszországból telepített, Oroszi nevű falvakban lakó orosz etnikumú népelemek — strázsáljanak a királyok és királyi hercegek ajtóit előtt, s alkossák azoknak testőrségét. Kronológiailag fejtegetéseinkkel egybevé, hogy ajtónállókkal — tulajdonképpen a királyi ajtónállók mesterével mint udvari méltósággal — az 1260-as években találkozunk legkorábban, amikor IV. Béla király és István ifjabb király janitorai bukkannak fel.²⁶ A tényleges ajtónállók vagy testőrök egy maroknyian lehettek, testületük nyilván sem a XI. században, sem később nem azonosítható a királyi sereggel, s a XIII. századi adatok — amikor az ajtónállók élén tehető nemesek álltak — arra mutatnak: nem volt olyan jelentős szerepe, hogy egyenesen királyi herceget, István trónjának kijelölt örökösét igényelte volna vezetőjeként. A dux Ruizorum cím tehát azért sem utalhat az orosz etnikumú királyi testőrség vezetőjének posztjára, mert a XI. század elején még bizonytalán hiányzott az orosz népnév később kialakuló foglalkozásnévi jelentése, illetve mert a valóban orosz etnikumú elemekből álló ajtónállói intézmény egy vagy két évszázaddal későbbi eredetű, mint maga a dux Ruizorum cím.

Úgy tűnik tehát, hogy Imre herceg dux Ruizorum címe egyszerűen az ’oroszok vezére (hercege)’ titulushoz felel meg. Vajon azt jelenti-e ez, hogy a XI. század elején összefüggő tömbben éltek volna Magyarországon oroszok, akiknek élén állt volna

²³ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890. 93. Ld. még NAGY IVÁN: Nagy-Oroszi mezőváros helynevei. Magyar Akadémiai Értesítő 1857. 597.

²⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 574—575.

²⁵ HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 335. Ld. KRISTÓ GYULA: Magyarország története 1116—1242. (kézirat).

²⁶ WERTNER MÓR: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 670.

Imre, Istvánnak kijelölt trónörököse? Határozottan igenlőt választ fogalmazott meg V. P. Susarin: „I. István alatt, nyilvánvalóan, valamilyen fokon megőrződött azon területek különállása, amelyek önálló kormányzók hatalma alatt álltak. Így lehet itélni ama tény alapján, hogy István fiának, Imrének külön terület volt alávetve, ahol keleti szlávok, régi oroszok (ruszok) telepedtek meg. A Hildesheimi Évkönyv megőrizte a ruszok hercege (dux Ruisorum) címet.”²⁷ Magunk is úgy látjuk: Imre egy tömbben megtelepedett orosz etnikumú népesség élén állott, amely komoly politikai súlyjal kellett hogy rendelkezék, ha István trónörökösét rendelte élükre. Alkalmassint ez az oroszok lakta terület fordul elő egy XII. századi nyugati forrásban (*Vita Conradi archiepiscopi Salisburgensis*), amely arról tudósít, hogy a salzburgi érsek követét a magyar királyhoz (II. Istvánhoz vagy II. Bélához) irányították, „aki akkor az oroszok marchiájában tartózkodott.”²⁸ Pauler Gyula e marchia Ruthenorumot, a király tartózkodási helyét Álmos régi hercegségének — a XI. századi dukátusnak — a területére helyezte, amely az orosz határhoz közel esett, s ezt a marchiát Zemplén, Ung déli részén, illetve Eger vidékén kereste.²⁹ Újabb V. T. Pasuto is úgy foglalt állást, hogy itt magyar—orsz határmenti területről van szó a Kárpátok térségében, amelyet vegyes lakosság lakott.³⁰ Véleményünk szerint e rutén marchia a szó szoros értelmében határörvidék, ugyanolyan határterület, mint pl. a Szerémség, amelyet a középkorban Marchiának is hívtak.³¹ A marchia Ruthenorumot és — a megfelelés fennállása esetén — azokat a ruszokat, akik élén Imre herceg állott, a középkori Magyarország valamelyik határterületén kell keresnünk. A természetesen adódó északkeleti vidék (a Pauler által is említett Zemplén, Ung) mellett komolyan számításba vehető a nyugati határterület.

Anonymous Árpád fiáról, Zolta vezérről és Nyugat-Magyarországról szólva írja: „Hogy a legutóbbi vidéken várat emeljenek, az oroszok feladatául szabta, akik nagyapjával, Álmos vezérral Pannóniába jöttek.”³² Az Anonymous említette nyugat-magyarországi vidéken található Oroszvár (a mai Rusovce). Mivel Oroszvár e néven minden bizonnyal létezett Anonymous korában,³³ aligha férhet kétség hozzá, hogy a névtelen jegyző a szerinte a X. században oroszok által emelt várban Oroszvárt látta. Nem dönthető el Anonymous alapján, hogy P. mester azért helyezett-e korai időpontban oroszokat Oroszvár vidékére, mert az Oroszvár helynév ezt sugalmazta neki, vagy pedig esetleg azért, mert oroszok még Anonymous korában is éltek ott. Noha nem túlságosan gyakori a népnév + vár összetétel helynévi anyagunkban, de Kozárvár, Saxoniauara, Szászvár³⁴ előfordulása nem is teszi kizárttá ilyenek létét. Van realitása an-

²⁷ История Венгрии в трех томах I. Отв. ред. В. П. Шушарин. Москва 1971. 122.

²⁸ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* III. Budapestini 1938. 2326.: „nuntius ad regem dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur.”

²⁹ PAULER GYULA: a 15. jegyzetben i. m. I.² Bp. 1899. 239. és 476. old. 436. jegyzet.

³⁰ В. Т. Пауто: *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968. 334. old. 5. jegyzet. — A szovjet helytörténeti irodalomban is előfordul az a feltételezés, hogy a Szovjetunió Kárpátokon túli területe (Zakarpatyje) a XI—XIII. században külön kormányzóval (dux Ruizorum) rendelkezett, ami az ott nagy tömbben élő szlávok bizonyítékául szolgál. Erre ld. NÉMETH PÉTER: Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai 5. Debrecen 1975. 14. Zakarpatyje ezredforduló körüli történetének újabb összefoglalása: E. A. Балагури—С. I. Пеняк: Закарпаття — земля слов'янська. Ужгород 1976.

³¹ A szerémi Marchiára ld. GYÖRFFY GYÖRGY: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1952. 338—339.

³² *Scriptores rerum Hungaricarum* I. 113. (Magyar fordítása PAIS DEZSÓ tollából: az 1. jegyzetben i. m. 180.)

³³ CSÁNKI DEZSÓ: a 23. jegyzetben i. m. III. Bp. 1897. 676.

³⁴ KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFÜ LÁSZLÓ: a 8. jegyzetben i. m. I. 12., 29.

nak, hogy a névadási indíték szempontjából az Oroszvár helynévben ne elsősorban Orosz személynevet, hanem orosz etnikumot keressünk. Oroszvár vidékének helynévanyaga határozottan arra mutat, hogy e területen valaha szlávok éltek. Moór Elemér szerint a Lajta és a Duna közének helynévanyaga teljesen szláv és magyar. Az Oroszvár határában levő Olona név kifejezetten orosz eredetre vall. Az oroszok idekerültéről Moór akként nyilatkozott, hogy a korai Árpád-korban valamelyik magyar király az Óvár—Hainburg—Bécs főút biztosítására oroszokat mint határőröket telepített itt le, s a terület központja ezek után nyerte Oroszvár elnevezését.³⁵ Lényegében hasonló nézetet képviselt Kniezsa István is. Szerinte a szláv földrajzi nevek főképpen a Kimlétől Oroszvárig terjedő szakaszon a Kis-Duna mentén és annak közvetlen szomszédságában találhatóak. Oroszvárról neve alapján feltételezhető, hogy lakói azok az orosz vendégek voltak, akiket az ország védelmére valamelyik fejedelmünk telepített le. Fettich Nándor nyomán Kniezsa még azt is felhozta, hogy Oroszvárról slávnak látzó régészeti lelet van,³⁶ de az újabb, 1942—1943. évi ásátás során ott felszínre került teljes lócsontváz³⁷ ezt az etnikai minősítést kétséssé teszi.

Felvethető tehát, hogy Imre azoknak az oroszoknak az élén állt, akiket 1031-et megelőzően egy tömbben telepítettek le Magyarországnak nyugati határvidékén. A betelepítés pontos ideje nem állapítható meg, 1031 csupán terminus ante quemként szolgál. Mi indokolhatja, hogy István király kijelölt utóda a Nyugat-Magyarországon élő oroszok élére került volna? Imre rangja nem a határvármegye, a marchia élén álló határispán, a marchio vagy comes confinii rangja.³⁸ A kiváltságolt oroszok nyilván a XI. század első évtizedeiben kívül maradtak a formálódó magyarországi vármegyeszervezet keretein, s mint privilegizált, egy tömbben élő etnikum tagjai külön vezetővel rendelkeztek. A dux Ruizorum, az 'oroszok vezére (hercege)' tiszt analógiája a magyar fejlődésben a korábbi időben a X. század közepi, három törzs élén álló kabar törzsfő méltóságában, a későbbi időben pedig a székely és szász ispánok rangjában található meg.³⁹ A nyugat-magyarországi oroszok nagy politikai fontosságra nem csupán határvédő szerepük miatt jutottak, hanem az 1020-as évek közepén a magyar—német viszonyban bekövetkezett változás miatt is. 1024-ben ugyanis meghalt István sógora, II. Henrik császár, s a német trónon II. Konrád követte, aki véget vetett a magyar—német kapcsolatokat több évtizede jellemző békés és baráti állapotnak, s nyíltan Magyarország alávetésére, meghódoltatására tört. Ellenséges szándéka már akkor világosan kitűnt, amikor Luxemburgi Henrik bajor herceg 1026. évi halála után a bajor hercegi székbe az anyai ágon a bajor hercegi családból származó Imre helyett saját fiát, a későbbi III. Henrik császárt ültette.⁴⁰ Küszöbön állt egy német birodalmi támadás Magyarország ellen. Nem kizárt, hogy ez a politikai helyzet szülte Imre herceg dux Ruizorum méltóságát, amikor kiváltképpen fontossá vált a nyugati határok

³⁵ ELEMÉR MOÓR: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged 1936. 39., 259.

³⁶ KNIEZSA ISTVÁN: Magyarország népei a XI-ik században. SERÉDI JUSZTINIÁN (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Bp. 1938. 425.

³⁷ FEHÉR GÉZA—ÉRY KINGA—KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkaraszter. Szerk. SZÓKE BÉLA. Bp. 1962. 64—65.

³⁸ A magyarországi határispánokra ld. ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 170.; ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: a 28. jegyzetben i. m. I. Budapestini 1937. 93.

³⁹ Kabar törzsfő: MORAVCSIK GYULA: Bíborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 174—175. Székely ispán: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV. 1. Budae 1829. 22. Szébeni (szász) ispán: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. VON FRANZ ZIMMERMANN—CARL WERNER. Hermannstadt 1892. 34.

⁴⁰ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: a 28. jegyzetben i. m. I. 358.

védelme. Marczali Henrik akként foglalt állást, hogy az 1030. évi német—magyar háború folyamánként a németek lemondtak a Lajta és Fischa, valamint a Fischa torkolata és a Morva közötti területről, s István ennek az osztrákok lakta területnek a kormányzását bízta Imrére, amit a dux Ruizorum cím mutat, hiszen — Marczali szerint — ebben a titulushoz az osztrákoknak oroszok által használt ruiz elnevezése tükröződik.⁴¹ Ha Marczalinak lenne igaza, csak igen rövid ideig viselte volna Imre a dux Ruizorum címet, hiszen a német területeket magyaroknak átengedő béke 1031 nyarán jött létre, s Imre már 1031. szeptember 2-án meghalt.⁴² Magunk sem gondolunk arra, hogy a dux Ruizorum címnek előzménye vagy folytatása lett volna. Az 1020-as évek második felében a német—magyar határon előállt veszélyes helyzet indokolta, hogy a királyi család nagy jövőre hivatott tagja álljon időlegesen a határvédő oroszok élére. Imre halálával a személyre szólóan számára megalkotott dux Ruizorum cím is elenyészett, s a nyugat-magyarországi oroszok lassan beolvadtak a magyarországi vármegyeszervezetbe, amint erre a XII. századi marchia Ruthenorum kifejezés utal. Néhány évszázad elteltével a nyugat-magyarországi oroszok elmagyarosodtak, amint ezt a szláv (orosz) helynévi anyag mellett feltűnő magyar toponímia mutatja.

Dolgozatunk eredményeképpen megállapítható, hogy a Nyugat-Magyarországra 1031 előtt történt s az oroszokat egy tömbben elhelyező telepítéstől el kell választanunk azokat az — elsősorban helynévi — adatokat, amelyek szerint elszórtan az ország különböző pontjain oroszokkal, oroszok lakta településekkel lehet találkozni. Ezeknek csak egy része minősül királyi telepítésnek (mint Kálmán király telepítő akciója Nagy- és Kisoroszi helységeikben), más része különböző időpontokban megtörtént spontán bevándorlás vagy kereskedelmi tevékenység eredménye. Önmagában az Orosz- helynév megléte tehát nem jelenti nagy tömegű orosz etnikumú népesség tudatos, király általi és egészen korai időpontban lebonyolított betelepítését, ugyanakkor az Orosz- helynevek Orosz személynévtől való eredete még azt is megkérdőjelezi, hogy az Orosz- nevű helységeiben a helynévadás indítékát szolgáltatató egyéntől eltekintve éltek-e egyáltalán oroszok. Vizsgálati eredményeink az adatok gondos, egyenkénti mérlegelésének szükségességére hívják fel a figyelmet.

⁴¹ MARCZALI HENRIK: a 16. jegyzetben i. m. 74.

⁴² GYÖRFFY GYÖRGY: a 19. jegyzetben i. m. 313., 375.

Gyula Kristó

РУССЕ В ВЕНГРИИ В ЭПОХУ АРПАДОВ

В первой части работы автор рассматривает топонимы, такие как *Orosz*, *Oroszi*, известные в Венгрии в Средневековье. Речь идет о селениях, которые должны были названы в честь русских иммигрантов или поселенцев, установленных венгерскими королями, но эти топонимы могут также относиться к деятельности русских торговцев или даже к фамилии «*Orosz*». Однако, они не предоставляют нам сведений о периоде формирования местностей или о причинах их заселения русскими жителями.

Во второй части работы рассматривается анализ титула *dux Ruizorum*, принадлежащего князю Эмерик (сыну короля Святого Стефана), и автор приходит к выводу, что термин *ruiz* ~ *ruz* еще не означал «*дворянин, телохранитель*», а непосредственно указывало на русскую народность. Таким образом титул *dux Ruizorum* герцога Имре несомненно свидетельствует о господстве над русскими. Это русское население было поселено до 1031 г. на западе, в пограничной части средневековой Венгрии (в окрестностях современного *Oroszvár* ~ *Rusovce*). Они играли важную политическую роль в 1024—1031 гг., когда отношения между Венгрией и Священной Римской империей превратились в враждебные. Титул *dux Ruizorum* герцога Имре возник в определенных исторических условиях, ни раньше, ни позже не существовал.

Дюла Кришто

РУССКИЕ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ АРПАДОВ

В первой части работы автор рассматриваются названия поселений типа *Orosz*, *Oroszi* и т. п. на территории средневековой Венгрии. Вышеупомянутые названия возникали на основе разных мотивов: либо короли расселяли русских в Венгрии, либо русские сами поселялись здесь; но источниками названия поселений могли послужить и пребывание русских купцов в Венгрии и отдельные лица, носящие имя *Orosz*. Названия поселений типа *Orosz*, *Oroszi* и т. п. сами по себе не указывают ни на время возникновения поселений, ни на то, каким путем попали туда русские.

Во второй части работы рассмотрен титул *dux Ruizorum* герцога Имре — сына короля Иштвана I Святого. Автор приходит к выводу о том, что к этому времени слово *ruiz* ~ *ruz* еще не приобрело позднее значение «*привратник, телохранитель*», а непосредственно указывало на русскую народность. Таким образом титул *dux Ruizorum* герцога Имре несомненно свидетельствует о господстве над русскими. Это русское население было поселено до 1031 г. на западе, в пограничной части средневековой Венгрии (в окрестностях современного *Oroszvár* ~ *Rusovce*). Они играли важную политическую роль в 1024—1031 гг., когда отношения между Венгрией и Священной Римской империей превратились в враждебные. Титул *dux Ruizorum* герцога Имре возник в определенных исторических условиях, ни раньше, ни позже не существовал.

PETROVICS ISTVÁN
AZZONFOLUA ALIO NOMINE FELZEGED

Még a Szeged történetét kevésbé ismerők előtt is köztudott az a tény, hogy a város a középkor során hosszú ideig nem alkotott szerves, összefüggő egészet, hanem több önálló, viszonylag jól körülhatárolható, autonómiával rendelkező településből állt.¹ Ezek a XIV—XV. századi oklevelekben Alsó-Szeged,² Alszeged;³ Felső-vásár,⁴ Felső-Sziget,⁵ Felszeged;⁶ valamint a pusztán Szeged⁷ néven szerepeltek. Emléküket mai szegedi városrészek, Alsó- és Felsőváros nevei őrzik. Nem könnyű megválaszolni azt az elmondottakból önkéntelenül felvetődő kérdést, hogy Szeged jogi és közigazgatási egységesülése mikor történhetett. Ehelyütt ezt nem is tekintjük feladatunknak, s csak arra utalunk, hogy a kutatók eddigi vélekedése szerint ez minden bizonnyal a XV. század második felében következhetett be.⁸ Még izgalmasabb, s még bonyolultabb az említett települések kialakulásának problémája. Jelen munkánkban ezek egyikének, Felszeged létrejöttének körülményeit próbáljuk megvilágítani egy, a várostörténet szempontjából eddig még nem hasznosított oklevél segítségével.

Felszeged nevével a XIV. század elején találkozunk először az írott forrásanyagban. Egy 1327—1330 között keletkezett oklevél tesz említést a szegedi felső vásárról (in superiori foro de Zeged),⁹ ahol István alvárnagy négy jobbágyot fogott el. E vásárral bíró településnek minden bizonnyal jóval korábban kellett kialakulnia, bár ezt a kutatók mindaddig konkrét bizonyítékokkal nem tudták igazolni. 1327—1330-at követően Felszeged egy évszázad múlva bukkan fel ismét írott emlékeinkben.¹⁰ A most tárgyalandó oklevél segítségével nemcsak az 1330—1431 közti időszak eseményeit követhetjük nyomon, hanem fontos információkat szerezhetünk az 1330 előtti évekre nézve is.

Zsigmond király 1405. június 14-én kelt oklevelében Asszonyfalva más néven Felszeged (*Azzonfolua alio nomine Felzeged*) polgárait, hospeseit és lakóit, továbbá áruikat és más javaikat az ország egész területén, akár szárazon, akár vizen szállítják

¹ VARGA FERENC: Szeged város története. Szeged 1877. 122.; REIZNER JÁNOS: Szeged története. I—IV. Szeged 1899—1900. I. 40, 56.; BÁLINT SÁNDOR: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. I. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1974/75—2. (továbbiakban: BÁLINT: A szögedi nemzet. I.) 59—60, 84—85.

² civitatis de Zeged inferiori. REIZNER: i. m. IV. 4.

³ hospites de Alzegedino. REIZNER: i. m. IV. 28.

⁴ in superiori foro de Zeged. PETROVICS ISTVÁN: Oklevelek Szeged középkori történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. LXVI. Szeged 1979. 62.

⁵ Zegediensem ad locum scilicet Felsewzygeth. REIZNER: i. m. IV. 32.

⁶ Felzeged. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL.) 90 553.

⁷ Pl.: civitatis nostre Zegedyensis. REIZNER: i. m. IV. 20.

⁸ REIZNER: i. m. I. 57.; BÁLINT: A szögedi nemzet. I. 60.

⁹ PETROVICS: i. m. 62.

¹⁰ REIZNER: i. m. IV. 31—32.

azokat, mentesíti a bárki számára szóló bármínemű adó fizetésétől. Egyszermind megtiltja a királyi és más vámszedőknek, hogy útjukban háborgassák őket.¹¹

Mellőzve az oklevélben fellelhető lényeges, a gazdasági és társadalmi életről tájékoztató adatok elemzését, most a szempontunkból fontosabb *Azzonfolua alio nomine Felzeged* elnevezés értelmezését kíséreljük meg. Ehhez azonban névtani vizsgálódások szükségesek. A középkori diplomákban nagyon sok példát találhatunk a települések ilyenfajta, úgynevezett alternatív elnevezésére. Helyneveink szinte valamennyi típusában előfordulnak, s keletkezésük idejét tekintve is rendkívül változatos képet mutatnak.¹² Nem bocsátkozván az efféle alternatív helynévi megnevezések keletkezésének okaival kapcsolatos kérdések tárgyalásába, megállapíthatjuk, hogy a helyneveket leggyakrabban az *aliter, alias* adverbiumokkal, a *seu* kötőszóval, valamint az *alio nomine* és *alio vocabulo* szókapcsolatokkal kötötték össze, s településtörténeti szempontból három jellegzetes fejlődési irányt mutatnak az ilyen névvel ellátott települések.

Az első esetben ugyanazon település nevének megváltozásáról beszélhetünk. A helység korábbi neve mellett feltűnik egy másik elnevezés, s a két név egy ideig vagylagosan szerepel együtt, míg végül a korábbi eltűnik, az utóbbi pedig kizárólagossá válik. Példaként megemlíthető, hogy a mai Győr-Sopron megyében levő Kisfalud 1237-ben tűnik fel a forrásokban Kázmér néven (terra que Cazmer appellatur).¹³ Alternatív neveként 1358-ban bukkan fel Kisfalud: Kazmer alio nomine Kysfalud.¹⁴ Úgy látszik, a falu kizárólagos nevévé a később felvett Kisfalud vált. 1363-tól már csak ezen a néven szerepel, s napjainkban is így ismert.¹⁵

A második esetben két különálló településről van szó, amelyek az idők múltán összeolvadnak. Gyakori jelenség, hogy az összeolvadás az egyik helység elnéptelenedése során következik be. A fejlődőképesebb falu bekebelezi a másik, pusztulóban levőt. A két helységet jelölő két, egymástól független elnevezés az első fázisban egymással alternatív viszonyba kerül, majd a második fázisban az egyik elnevezés elenyéscsík, a másik pedig kizárólagossá válik. Ilyen helyzettel találkozunk a Békés megyei Mágor és Csolt esetében.¹⁶ Mágor már 1364-ben szerepel az írott forrásanyagban (Magur).¹⁷ Ekkor még Csolt is önálló faluként élt a megyében (villa Cholth).¹⁸ Csolt azonban az ottlakó jobbágyok elvándorlása következtében pusztulásnak indult. Mágor bekebelezte az elenyészőben levő Csoltot, amit egy 1479-ből származó oklevél Magor alio nomine Cholth¹⁹ elnevezése bizonyít. A település Mágor néven élt tovább, de a török uralom alatt elpusztult.²⁰ Nyelvi nyoma azonban napjainkig fennmaradt a Mágori domb elnevezésben.

A harmadik fejlődési lehetőséget a következőképpen vázolhatjuk. Egy nagyobb, meghatározott névvel bíró területen kialakul egy önálló, kisebb település. Ennek az

¹¹ DI. 90 553. Az oklevél regesztáját ld. MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmondkori oklevéltár. II/1. Bp. 1956. 484. (a vizsgálandó helynév itt Azzonfalva alakban).

¹² KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. LV. Szeged 1976. Passim. Az alternatív elnevezésekre lásd még: NÉMETH PÉTER—MEZŐ ANDRÁS: A régi Nyíregyháza. Nyíregyháza 1973. 41—43.

¹³ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III., V. Bp. 1890—1913. III. 615.

¹⁴ Uo. 615.

¹⁵ KRISTÓ: i. m. 87.

¹⁶ T. JUHÁSZ IRÉN—KRISTÓ GYULA: Vésztő a középkorban. Vésztő története. Vésztő 1973. 114.

¹⁷ CSÁNKI: i. m. I. 652.

¹⁸ Uo. 649.

¹⁹ Uo. 652.

²⁰ KARÁCSONYI JÁNOS: Békés vármegye története. II. Gyula 1896. 214—216.

utóbb létrejött kisebb településnek azonban hosszabb ideig bizonytalan az elnevezése. Megjelölésére használják a saját nevét, de ugyanakkor a nagyobb terület elnevezését is. Ezt követően az alternatív név eltűnik, s mindkét település önálló néven szerepel a továbbiakban. Ezt láthatjuk a Zala megyei Apáti — a mai Kisapáti — és Hegymagas esetében.²¹ Az oklevelek 1222-ben említik először a Hegymagason létrejött Apáti falut (villa Apaty in Higmogos).²² Apáti elnevezése azonban hosszú ideig bizonytalan, s még 1413-ban is találkozunk vagylagos névvel: Hegmagas alio nomine Apaty.²³ Az újkorban pedig azt látjuk, hogy mind Hegymagas, mind Apáti önálló településként szerepel.

Annak megállapításához, hogy az *Azzonfolua alio nomine Felzeged* nevű település az említettek közül melyik úton fejlődött, szükségünk van az alternatív elnevezés mindkét tagjának tüzetesebb vizsgálatára.

Először az Asszonyfalva helynévre térjünk rá! A nyelvészet szerint asszony szavunk alán eredetű, s a VIII. század körül kerülhetett át nyelvünkbe. Jelentése 'úrnő, fejedelemasszony'.²⁴ Érdemes összegyűjteni az oklevelekben előforduló, Asszonyelőtagot tartalmazó helyneveket, s megnézni, miként tükrözik azok a nyelvészet fenti állítását. Az adatok sorából kihagytuk a Szűz Máriára utaló, Boldogasszony- taggal képzett helyneveket, továbbá a csak újkori (XIX. századi) helynévtárakból ismert — ráadásul ott nem lokalizált — Asszony-taggal képzett földrajzi neveket. Nem törekedtünk a helynevek első előfordulásának következetes feltüntetésére. Adattárunk első részében azokat a megnevezéseket hozzuk, a megyék ábécéjének sorrendjében, amelyeknek latin nyelvű értelmezését nem ismerjük.

1. Arad megye	1238: Assunluka ²⁵
2. Baranya megye	1470: Azzonfalwa ²⁶
3. Bereg megye	1338: Asszonytelke ²⁷
4. Bodrog megye	1307: Azunfalua ²⁸
5. Fehér megye (Erdély)	1177: Ascennepe ²⁹
6. Kolozs megye	1467: Azzonfalwa ³⁰
7. Krassó megye	1389: Azonlaka ³¹
8. Kunság	1462: Azzonzallasa ³²
9. Moson megye	1480: Azzonfalwa ³³
10. Szászföld (Meggyes szék)	1305: Assonfalva ³⁴

²¹ KRISTÓ: i. m. 54.

²² ERDÉLYI LÁSZLÓ: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I. Bp. 1902. 656. Az elnevezésből arra következtethetünk, hogy Hegymagas nagyobb terület volt.

²³ CSÁNKI: i. m. III. 59.

²⁴ A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára. I. Bp. 1967. 189.

²⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 172—173.

²⁶ CSÁNKI: i. m. II. 469.

²⁷ CSÁNKI: i. m. I. 413.

²⁸ GYÖRFFY: i. m. 707—708.

²⁹ BORSA ISTVÁN: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. Levéltári Közlemények. 1962. 216.

³⁰ CSÁNKI: i. m. V. 329.

³¹ CSÁNKI: i. m. II. 98.

³² REIZNER: i. m. IV. 57.

³³ CSÁNKI: i. m. III. 678.

³⁴ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von FRANZ ZIMMERMANN und CARL WERNER. I. Hermannstadt 1892. (továbbiakban: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen. I.) 230.

11. Torda megye	1465: Assonfalwa ³⁵
12. Valkó megye	1337: Azonfolua ³⁶
13. Valkó megye	1389: Azzonfalwa ³⁷
14. Valkó megye	1401: Azzonfalwa ³⁸
15. Vas megye	1286: Oschun ³⁹
16. Vas megye	1346: Azzunfalva ⁴⁰
17. Vas megye	1406 körül: Castrum Azzonfoluaura ⁴¹
18. Veszprém megye	1448: Azzonfalwa ⁴²

Adattárunk második részében az olyan Asszony- helyneveket adjuk közre, amelyeknek latin, illetve német nyelvű értelmezésével is rendelkezünk.

1. Bihar megye	1203: de foro Regine ⁴³ 1268: Ahzunwasara ⁴⁴
2. Bodrog megye	1198: pr. doṁc (Praedium Dominae) ⁴⁵ 1440: Azzonfalwa ⁴⁶
3. Hont megye	1240: Forum Regine ⁴⁷ 1500: Fraumark ⁴⁸
4. Győr megye	1235: terra populorum Regine ⁴⁹ 1237—1240: villa Ohsun ⁵⁰
5. Szatmár megye	1329: civitas de rivulo Dominarum ⁵¹ 1391: cives de Asszonypataka ⁵²

A településtörténeti vizsgálódások tehát megerősítik a nyelvészetnek azt az — egyébként szintén jobbra példaanyagra épülő — állítását, hogy asszony szavunk jelentése 'úrnő, fejedelemasszony', s valószínűsíthetjük, hogy Asszony- helyneveink eredetileg királynéi (úrnői) tulajdonú birtokokat jelöltek. Ezek ismeretében feltelezhetjük, hogy az 1405. évi oklevélben szereplő Asszonyfalva is királynéi birtok volt valaha. Más adat is bizonyítja, hogy a középkori Szeged területének egy részét egykor a királynék birtokolták. Ránk maradt ugyanis III. Béla 1193-ban kelt megerősítő levele, amelyben a király felsorolja azokat a birtokokat, amelyeket anyja, Eufrozina királyné a székesfehérvári Szent István johannita egyháznak adományo-

³⁵ CSÁNKI: i. m. V. 692.

³⁶ CSÁNKI: i. m. II. 291.

³⁷ Uo. 291.

³⁸ Uo. 291.

³⁹ Uo. 734.

⁴⁰ Uo. 734.

⁴¹ Uo. 712.

⁴² CSÁNKI: i. m. III. 219.

⁴³ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen. I. 7.

⁴⁴ GYÖRFFY: i. m. 595. Az oklevél kivonatát lásd: KARÁCSONYI JÁNOS: Oklevélkivonatok a Szentmiklósi és Óvári gróf Pongrác család levéltárából. Történelmi Tár. 1896. 505.

⁴⁵ GYÖRFFY: i. m. 708.

⁴⁶ CSÁNKI: i. m. 142. Csánki Bács megyénél említi.

⁴⁷ BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 50.

⁴⁸ Uo. 51.

⁴⁹ WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. II. Bp. 1861. 35.

⁵⁰ ERDÉLYI: i. m. I. 775.

⁵¹ CSÁNKI: i. m. I. 467.; MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye. Település- és népiségtörténeti értekezések. 4. szám. Bp. 1940. 182.

⁵² CSÁNKI: i. m. I. 467.; MAKSAI: i. m. 182.

zott.⁵³ A kutatók többsége egyetért abban, hogy az oklevél Scequed⁴⁵ elnevezésű helysége a mai Szegeddel azonos, így Györffy György,⁵⁵ s az ő nyomán Bálint Sándor,⁵⁶ aki feltételezi, hogy a középkori Szeged kereskedelmi életében a johanniták nagy szerepet játszottak.⁵⁷ A nyelvész Mikos József azonban, aki az 1193. évi oklevélben felsorolt birtokok azonosítását végezte el, nem foglalt határozottan állást a Szegeddel való megfelelés kérdésében. Felveti a Scequed név Széked olvasatának lehetőségét is.⁵⁸ Érszegi Géza pedig, aki Tolna megye történetének olvasókönyvében nemrég közölte a szóban forgó oklevél bizonyos részeit magyar fordításban, már egyértelműen a Scequed—Széked variációt tartja elfogadhatónak.⁵⁹ Maguk a következőképpen látjuk ezt a kérdést. Igaz ugyan, hogy Szeged neve csak ebben az egyetlen esetben bukkan fel a Scequed alakban, de az egyediségre magyarázatot adhat az a körülmény, hogy az oklevél szövege igen feltűnő és következetes francia hatásra valló sajtáságokat mutat.⁶⁰ Az *sc* betűkapcsolatnak *sz* hanggal való megfelelése vitathatatlanul látszik⁶¹ akár a Szeged, akár a Széked olvasatot vesszük. A *qu* betűkapcsolat *g* hanggal való olvasata megerősítést nyerhet ugyanezen 1193. évi oklevél Sequest alakjában, amely bizonyosan a Somogy megyei Segesdet jelöli.⁶² Ugyancsak megerősíti Scequed-nek a mai Szegeddel való azonosítását az a körülmény, hogy az 1193. évi oklevél víz mellé helyezi Scequedet, mivel révről tesz említést (*cum eodem portu*).⁶³ A középkori Magyarországon két Szeged nevű települést tudunk biztosan lokalizálni.⁶⁴ Az egyik Csongrád megyében feküdt (a mai Szeged), a másik pedig Borsod megyében (a mai Sajószöged). Az utóbbi Árpád-kori létéről mindössze egy 1327-ben kelt oklevél áll rendelkezésünkre.⁶⁵ Azonban sem ez, sem más jel nem mutat Sajószöged egykori királynéi birtok létére, illetve a johanniták itteni megtelepedésére. A fentiek alapján maguk úgy véljük, hogy az 1193. évi oklevélben szereplő Scequed a Csongrád megyei Szegeddel azonos. Az egykori királynéi, majd johannita birtok további történetét egy 1355-ből származó diploma segítségével követhetjük nyomon. Maga az oklevél már régóta ismert a kutatók előtt, de úgy gondoljuk, néhány vonatkozásban nem pontosan értelmezték azt. A Bács megyei tisztikar jelentéséből megtudjuk, hogy egy nemes, Szucsági Dénes fia: István, valamint az alszegedi (*hospites de inferiori Zegedino*)

⁵³ JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1926. 42—61.

⁵⁴ Uo. 54, 59.

⁵⁵ GYÖRFFY: i. m. 900—901.

⁵⁶ BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975. 2.

⁵⁷ A johanniták szegedi működését már Reizner János (REIZNER: i. m. III. 27, 187.) és Cs. Sebestyén Károly (Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: Szeged középkori templomai. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai. Szeged 1938. 87—88.) is valószínűnek tartotta, de megfelelő bizonyítékokat egyikük sem tudott felmutatni. Jelenlegi ismereteink szerint a János-lovagoknak ispotálya volt a XV. században a mai Alsóváros területén (GYÖRFFY: i. m. 902.). Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a johanniták Szeged vidékének egy másik pontján is adományhoz jutottak volna. Itt jegyezzük meg, hogy Reiszig Ede, a magyarországi keresztetek tevékenységének kiváló ismerője nem foglalkozott az 1193. évi oklevél általunk vizsgált adatával (REISZIG EDE: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. I—II. Bp. 1925—1928.).

⁵⁸ MIKOS JÓZSEF: A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele. Magyar Nyelv. 1935. 152—167, 243—258, 288—309.

⁵⁹ Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. 1. (Szerk.: K. BALOGH JÁNOS) Szekszárd 1978. 35—36.

⁶⁰ MIKOS: i. m. 304.

⁶¹ Uo. 305.

⁶² JAKUBOVICH—PAIS: i. m. 55.

⁶³ Uo. 59.

⁶⁴ Klemm Antal (KLEMM ANTAL: Szeged neve. Délvidéki Szemle. 1943. 107—108.) még hét további Szeged nevű települést említ a középkori Magyarországon. Ezek lokalizálása azonban igen bizonytalan.

⁶⁵ GYÖRFFY: i. m. 809.

és az asszonyfalvi polgárok (cives de Azunfolva) között valami miatt per támadt. Szucsági István az említett polgárokat Tharaniai Gergely homo regius és a bácsi káptalan tanúságtevőjének jelenlétében meg akarta idézni maga ellen. Az alszegedi és asszonyfalvi polgárok azonban a kiküldött királyi és káptalani embert, valamint Szucsági István melléjük rendelt Gergely nevű szolgáját „ördögi lélektől vezetve megölték”.⁶⁶ Reizner János az oklevélben szereplő Asszonyfalvát az Asszonyszállása nevű, Szeged közelében fekvő kun puszttal azonosította.⁶⁷ Ezt tévesnek tartjuk, mert a diploma kifejezetten asszonyfalvi polgárokat (cives) említ. Ez esetben Asszonyfalvának jelentékeny településnek kellett lennie, hiszen a cives szóhasználat csak így indokolt. Véleményünk szerint ez az adat a későbbi Felszegedre vonatkozik, hiszen az 1405. évi oklevélből tudjuk, hogy Asszonyfalvát más néven Felszegednek nevezték.⁶⁸ Asszonyfalva—Felszeged pedig jelentős hely lehetett, hiszen a XIV. század elején már vásárát is említik.⁶⁹ Ez az értelmezés megnyugtató magyarázatot szolgáltat arra nézve, hogy az 1355. évi oklevélben az asszonyfalvi polgárok éppen az alszegedi polgárokkal szerepeltek együtt.

A következőkben a vizsgálat alá vont *Azsonfolua alio nomine Felzeged* kifejezés második helynévi tagjával, a Felszeged elnevezéssel foglalkozunk. Nem Szeged nevének eredetét kutatjuk, hiszen ezt a kérdést már számosan tanulmányozták,⁷⁰ hanem a *Fel-* megkülönböztető jelző használatának problematikáját próbáljuk meg tisztázni. Mivel e vonatkozásban az írott forrásoktól nem várhatunk sok segítséget, az analógia módszeréhez kell folyamodnunk. Nagyobb városaink közül egyedül Kassa látszik alkalmasnak ilyen összevetésre, ugyanis a XIII—XIV. századi források gyakran tesznek említést Felkassáról is. Nézzük meg, hogy az elnevezésben jelentkező azonosság fennáll-e a két település — tudniillik Felszeged és Felkassa — fejlődésében is!

Az írott források 1261-ben említik először Felkassát. V. István ifjabb király ekkor adományozta ezt a Kassa város északi részén elterülő földet Samphleben és Obl kassai hospeseknek.⁷¹ Ezt a mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas földterületet⁷² egészen az említetteknek történt eladományozásig nemesek birtokolták, akik Felkassáért cserebirtokot kaptak a királytól.⁷³ V. István Felkassával kapcsolatos célja egy hospes-település létrehozása lehetett. Ezt bizonyítják azok a kiváltságok, amelyekben a király részesítette az adományozás révén földbirtokossá vált hospeseket, s azok örökösait, akik a privilégiumok szerint census fejében évente csupán fél fertő jó aranyat tartoztak fizetni, s mentesek voltak a katonaállítás kötelezettsége alól. A király a várispán joghatósága alól is kivette őket, s megengedte, hogy szükség esetén panaszaikkal a maguk által választott bíró elé járulhassanak.⁷⁴ Az oklevél részletesen leírja Felkassa határait is, amely földnek Samphleben és Obl részére történt eladományozását IV. László király is megerősítette.⁷⁵ Felkassán mégsem jött létre hospes-település. 1292-ben még mindig terra néven szerepelt, s az ezévből való oklevél

⁶⁶ predicti Thomas et Johannes, Egidius et Petrus diabolico adducti spiritu, cum eorum consociis et complicitibus prefatum Gregorium filium Barnabe, hominem vestrum ... nece miserabili interemissent. NAGY IMRE: Anjou-kori Okmánytár. VI. Bp. 1891. (továbbiakban: AO VI.) 383—385.

⁶⁷ REIZNER: i. m. I. 65.

⁶⁸ Dl. 90 553.

⁶⁹ PETROVICS: i. m. 62.

⁷⁰ Például: VARGA FERENC (i. m. 3—12.); REIZNER JÁNOS (i. m. I. 29—32.); KLEMM ANTAL (i. m. 97—108.); BÁLINT SÁNDOR (A szögedi nemzet. I. 53—54.).

⁷¹ terram, superior Cassa nuncupatam. TUTKÓ JÓZSEF: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa 1861. 203.

⁷² BRANISLAV VARSÍK: Osídlenije Košickej kotliny I. Bratislava 1964. 159.

⁷³ GYÖRFFY: i. m. 105.; WICK BÉLA: Kassa története és műemlékei. Kassa 1941. 18.

⁷⁴ coram iudice eorum, quem eligerint. TUTKÓ: i. m. 203—204.

⁷⁵ Uo. 204—205.

azt is elmondja, hogy a kassai plébános hívei művelték Lebenye és Gerbec mellett Felkassa földjét is.⁷⁶ Egy 1364-ből származó okiratból azt is megtudjuk, hogy sem Samphleben, sem Obl nem költözött ki Felkassára, hanem továbbra is Kassa városában élt.⁷⁷ Felkassát az említett hospesek utódai és Kassa polgárai 1347-től közösen birtokolták, s elsősorban mezőgazdasági termelés céljaira hasznosították.⁷⁸ Az 1364-es oklevél szerint szőlőket telepítettek ide, s nem kis szerepe lehetett az itt található erdőknek sem. Ugyancsak ebből az 1364-ben kelt oklevélből szerzünk tudomást arról, hogy Felkassa birtoklása miatt hosszas pereskedés folyt a kassai polgárok és Bodislaus mester között,⁷⁹ aki valószínűleg I. Lajostól kapta meg a Kassáról a Szepességbe vezető utat ellenőrző szakályai várat.⁸⁰ Bodislaus mester úgy értelmezte, hogy a szakályai erősség megszerzésével jogot formálhat a vár alatt fekvő Felkassára. Ezt bizonyítja, hogy a Felkassán levő erdőket irtatni kezdte, s jobbágyok letelepítésével falut alapított itt. Ezt a kassai polgárok igen sérelmesnek találták, s pert indítottak Bodislaus mester ellen. Az ügyben Bebek István országbíró, miután meggyőződött a kassaiak igazáról, az ő javukra döntött. Az ítélet a polgárokat továbbra is megerősítette Felkassa birtoklásában.⁸¹ A XIV—XV. századból — mivel idáig követtük Felkassa fejlődését — más forrás nem áll rendelkezésünkre.

A fentieket összegezve arra a következtetésre juthatunk, hogy Felkassa korántsem foglalt el olyan előkelő helyet a település-hierarchiában, mint Felszeged. Az V. István tervében szereplő kiváltságolt hospes-település helyett csak egy jóval később, a XIV. században létrehozott irtásfaluról beszélhetünk, amely Bodislaus mesternek a kassai polgárok érdekeit sértő erőszakos fellépése következtében alakult ki. Felkassa területén, amely a *Fel-* megkülönböztető jelzőt a Kassa városához viszonyított északi és magasabb fekvése miatt kapta, elsősorban mezőgazdasági termelés folyt: szőlőművelés és erdőgazdálkodás. Felkassa és Felszeged fejlődésüket tekintve különböző utat jártak. Annyi hasonlóság azonban mégis felfedezhető köztük, hogy Felszeged ugyanúgy, mint Felkassa, földrajzi helyzete, a szegedi vár és a körülötte kialakult központi településmaghoz viszonyított északi fekvése miatt kapta a *Fel-* megkülönböztető jelzőt.

Több ágú vizsgálódásaink eredményeit a következőképpen összegezhetjük. Felszeged (a mai Felsőváros) fejlődésének alapja egy Asszonyfalva nevű település volt, amely valamikor a XII. század során alakulhatott ki, korábban, mint a -falva utótaggal képzett helységek nagy része. Ezek a települések zömmel a XIII—XIV. században indultak fejlődésnek, de korábbi, XI—XII. századi előfordulásukat nem szabad mereven elutasítani.⁸² A vizsgált Asszonyfalva királynéi birtok volt, s a XII. század második felében a johanniták kezére került. A kedvező földrajzi körülmények között hamarosan fejlődésnek indult, s a XIV. század elején már mint vásáros hely szerepel a forrásanyagban. Néhány polgárát is ismerjük ebből az időszakból: Ivánka fiait: Jánost és Tamást.⁸³ Közben az eredeti Asszonyfalva elnevezés mellett feltűnt a település jelölésére a Felszeged elnevezés is, először a Felső-vásár formában. Az Asszonyfalva név bizonyosan a XIV. század elejéig lehetett uralkodó, majd az ettől az idő-

⁷⁶ *quas parochiani ipsius plebani colunt.* Uo. 206.

⁷⁷ Uo. 216.

⁷⁸ Uo. 216—217.; Wick: i. m. 32—33.

⁷⁹ Tutkó: i. m. 212—220.

⁸⁰ FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82. 1977. 194. A szerző adattárában nem tesz említést Bodislaus mesterről, aki az oklevél tanúsága szerint a Bebekék előtt kaphatta meg a királytól a szakályai várat.

⁸¹ Tutkó: i. m. 215—220.

⁸² KRISTÓ: i. m. 94.

⁸³ AO VI. 383—385.

szaktól a XV. század kezdetéig terjedő periódusban felváltva szerepelhetett az Aszszonyfalva és a Felszeged elnevezés, míg a XV. század elejétől a Felszeged név vált kizárólagossá. Az *Azzonfolua alio nomine Felzeged* alternatív nevű település az említett lehetőségek közül az elsőnek, az úgynevezett névváltó településeknek a fejlődését járta. A fent vázolt feltevés beigazolódása megadná a lehetőséget arra, hogy korai időszakról kezdődően, hosszú történelmi perióduson keresztül vizsgálhassuk a királynéi birtokból kiváltságos város szintjéig eljutott Felszeged történetét. Ennek elvégzése későbbi kutatások feladata.

István Petrovics

AZZONFOLUA ALIO NOMINE FELZEGED

L'essai examine un diplôme daté de 1405 qui jusqu'à présent n'était pas suffisamment mis à l'étude dans les recherches concernant l'histoire de Szeged. Examinant le nom de lieu Azzonfolua alio nomine Felzeged figurant dans le diplôme, l'auteur essaie de démontrer que le base du développement de Felszeged d'autrefois — connue sous le nom de Felsőváros, quartier de Szeged dans nos jours — avait été la colonie nommée Asszonyfalva. Asszonyfalva créée au cours du XIIe siècle avait été manse de reine. Dans la deuxième moitié du siècle elle est tombée dans les mains des johannites. L'agglomération a pris son essor dans les conditions géographiques favorables à son développement. Au commencement du XIVe siècle on l'appelle site forain dans les sources. Pendant ce temps on emploie non seulement la dénomination Asszonyfalva mais l'appellation originale Felszeged aussi. La dénomination Asszonyfalva dominait très certainement jusqu'au début du XIVe siècle, et jusqu'au commencement du XVe siècle on employait Asszonyfalva et Felszeged alternativement. Du début du XVe siècle la nomination Felszeged est devenue dominante. Azzonfolua alio nomine Felzeged de nomination alternative est le type caractéristique des colonies qui pendant leurs développements ont changé de nom.

Иштван Петрович

AZZONFOLUA ALIO NOMINE FELZEGED

Работа основана на грамоте 1405 г., которая ещё не в достаточной мере использована исследователями. Автор подвергает анализу название Azzonfolua alio nomine Felzeged этой грамоты, и хочет доказать, что основой развития бывшего поселения Felszeged — сегодняшнего квартала Сегеда Felsőváros — является село с названием Asszonyfalva. Возникшее в течение XII в. поселение Asszonyfalva было владением венгерских королей, а во второй половине этого же века оно попало к иоаннитам. Благодаря выгодному географическому положению поселение продолжает развиваться высокими темпами, и в источниках начала XIV в. оно уже называется местом ярмарок. Параллельно первоначальному названию Asszonyfalva появляется и наименование Felszeged. Первоначальное название Asszonyfalva, по всей вероятности, преобладало до начала XIV в., но в следующем столетии уже оба названия существовали, а с начала XV в. Felszeged стало исключительным. Поселение с альтернативными названиями Azzonfolua alio nomine Felzeged развивалось по образцу поселений, имеющих двойное наименование.

TARTALOM

<i>Olajos Teréz: Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez</i>	3
<i>Szegfű László: Vata népe</i>	11
<i>Makk Ferenc: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához</i>	21
<i>F. Font Márta: II. Géza orosz politikája 1141—1152</i>	33
<i>Makk Ferenc: Megjegyzések a II. Géza-kori magyar—bizánci konfrontáció kronológiájához</i>	41
<i>Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon</i>	57
<i>Petrovics István: Azonfolua alio nomine Felzeged</i>	67

Felelős kiadó: DR. CSUKÁS ISTVÁN, a Bölcsészettudományi Kar dékánja
80-5007 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató

A kézirat nyomdába érkezett 1979-ben, megjelent 1980-ban
425 példányban, 7 A/5 iv terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601 – 59 és az 5602 – 55
szabvány szerint